

VYUŽITIE STANOV V STREDOVEKOM UHORSKU

JAROSLAV NEMEŠ

Abstrakt: V našom príspevku sa zaoberáme používaním stanov v stredovekom Uhorsku. V období od 10. do 16. storočia boli stany na skúmanom území využívané Slovanmi, Maďarmi, Kumánmi, Tatármi, Rómami, no i ďalšími tu sídliačimi či prisťahovanými etnikami. Opisujeme ich využitie ako trvalého alebo dočasného obydľia, ako núdzovej náhrady strechy nad hlavou, ako provizórneho prístrešku počas dlhého cestovania, počas vojenských výprav, presunov vojenských oddielov alebo obchodníkov či kupeckých kolón. Pri výskume využívame tri druhy prameňov: archeologické, písomné a ikonografické. Všímame si typológiu stanov, ich konštrukciu, používanú terminológiu a výber materiálov pre ich zhotovenie. Náš výskum je sťažený malým počtom zachovaných historických a archeologických zdrojov, no i minimálnym počtom vedeckých publikácií o problematike stanov v celoeurópskom meradle.

Kľúčové slová: Uhorsko – stredovek – materiálna kultúra – stan – bývanie.

The use of tents in medieval Hungary

Abstract: This contribution discusses the use of tents in medieval Hungary. In the period between the 10th and the 16th century, tents in the territory under study were used by Slavs, Hungarians, Cumans, Tatars and Romanians, as well as by other ethnic groups settled there or those that arrived there. Tents are described as permanent or temporary dwellings, as emergency substitutes for a roof over the head, as makeshift shelters on long journeys, during military expeditions, movement of military troops, merchants or their groups. The research involved three types of sources: archaeological, written and iconographic. The article focuses on the typology of the tents, their construction, the terminology used and the choice of materials. Unfortunately, the research is hampered by the limited amount of preserved historical and archaeological evidence, as well as by the small number of scientific publications on the subject of tents in the European context.

Key words: Hungary – Middle Ages – material culture – tent – living.

1 Úvod

Ludstvo počas tisícov rokov svojej existencie obývalo rôzne „príbytky“: ľudia bývali voľne v prírode pod prístreškami, skalnými prevismi, v jaskyniach, podzemných bunkroch, zemniciach či polozemniciach, v zruboch, stanoch alebo v domoch. Určite sa od počiatku dejín museli chrániť pred nepriazňou počasia, pred vetrom, búrkou, dažďom i snežným žiarením. Príbytok, ktorý si predstavujeme pod pojmom dom, tvoril bydlisko iba niekoľko posledných storočí.

V našom príspevku sa budeme zaoberať využitím stanov v stredovekom Uhorsku. Pokúsime sa priniesť nový pohľad na vzájomnú interakciu človeka a prírody v období od 10. do 16. storočia. Stany na tomto území stavali Slovania, Maďari, Kumáni, Pečenehovia, Tatári, Rómovia, no i ďalšie tu sídliače či prisťahované etniká.

Stany si všimneme z rôznych aspektov. Opíšeme ich využitie ako trvalého alebo dočasného bydliska, ako núdzovej náhrady strechy nad hlavou, provizórneho prístrešku počas dlhého cestovania, počas vojenských výprav, presunov vojenských oddielov alebo obchodníkov, či kupeckých kolón. Predstavíme pohľad na bývanie v nich z hľadiska prameňov svetského a cirkevného charakteru. Napríklad ako sa objavujú v kráľovských nariadeniach alebo v ustanoveniach cirkevných synod.

Pri výskume využijeme tri druhy prameňov: archeologické, písomné a ikonografické. Všímame si typológiu stanov, ich konštrukciu, terminológiu dielcov a výber materiálu pre ich zhotovenie. Uvedomujeme si, že náš výskum bude sťažený malým počtom zachovaných historických a archeologických zdrojov, ale i minimálnym počtom vedeckých publikácií o problematike v celoeurópskom meradle.

V slovenskej a maďarskej historiografii chýba moderné spracovanie tejto témy. S istotou môžeme tvrdiť, že problematika je v uhorských dejinách „bielym“ nepreskúmaným miestom.

Písomné pramene zvyčajne spomínajú stany iba jedným slovom a bližšie ich neopisujú. Detaily sú vynechané, pisárom nestáli za dlhšie vety. Stany neboli trvalými stavbami, dali sa skladať a pomerne jednoducho prenášať. V archeologických prameňoch, z objektívnych dôvodov, sú dnes v teréne veľmi ťažko identifikovateľné. Iba výnimočne zostali po nich rovnomerne rozložené kolové jamy, ale aj ich interpretácia je často neistá. V historickej a archeologickej literatúre preto nájdeme zmienky o stanoch iba sporadicky.

Cieľom nášho príspevku nie je opísať historický proces opúšťania stanov jednotlivými etnikami alebo skupinami obyvateľov Uhorska, ich prechodom do domov, ale venovať sa materiálnej stránke existencie stanov. Pri písomných prameňoch zo stredovekého Uhorska, využitých v našej práci, si nemožno robiť nárok na ich kompletnosť, skôr pôjde o výber z nich.

2 Etymológia a topografia názvu stan

Izidor zo Sevilly († 636) definoval vo svojich Etymológiách mnoho latinských slov, medzi nimi i pojem *tabernacula tentoria*, teda stany. Jeho chápanie významu tohto pojmu sa stalo pre stredoveké obdobie určujúce. Stany boli podľa neho „*príbytky vojakov, ktoré ich na ceste ochraňujú pred páľavou slnka, búrkami i pred prikoriami spôsobenými dažďom a mrazom. Vtedy možno hovoriť o stanoch ako o príbytkoch, keď rozprestreté závesy sú pripevnené povrazmi na stojacích koloch, ktoré ich podopierajú. Stanom sa nazýva to, čo je natiahnuté na povrazoch a koloch.*“ Takýto stan sa teda podľa Izidora musel roztrahať, rozložiť. Pre pomenovanie stanového závesu použil termín *cortina*, čo bol latinský názov pre visiaci pás látky, resp. záclonu. Latinský pojem *tentorium* odvodil od slovesa *tendere* – natiahnuť – to, čo je natiahnuté. V slovenčine však nemáme taký ekvivalent slova *tentorium*, aby sme v ňom obsiahli význam slovesa natiahnuť (Migne 1830, 551).

Izidor etymologicky doplnil slovo *tentorium* s využitím všeobecnejšieho podstatného mena *tabernaculum*, ktoré označovalo akýkoľvek príbytok, dom, stánok, zrejme murovaný i nemurovaný. *Tabernaculum* bol pojem širší, kým *tentorium* bol pojem konkrétnejší, ktorý ho definoval. Z toho dôvodu postavil vedľa seba dve podstatné mená v nominatíve plurálu – *tabernacula tentoria* – stanové príbytky.

Druhou vetou opísal, ako v jeho dobe vyzerali. Stany boli príbytkami s *cortinae distentae*, teda s rozvinutými alebo rozprestretými závesmi. Závesy presnejšie špecifikoval slovesom v trpnom rode *adpenderentur* – sú pripevnené (od slovesa *adpendere* – pripevniť). Jeho veta pokračovala slovami, ktoré boli napísané v ablatíve *funibus tabulis interstantibus* – teda boli pripevnené povrazmi (*funibus*) na stojacích koloch (*tabulis interstantibus*). Sloveso *interstare* doslova znamenalo „stáť v istých rozstupoch od seba“, teda koly boli v konštrukcii stanu pravidelne rozmiestnené, rovnomerne rozložené. Vznikol tak presný popis toho, čo si stredoveký človek predstavoval pod názvom stan.

Izidor sa vyjadril aj k alternatívnemu pomenovaniu stanu – *papilio*. Vysvetlil, prečo si stan požíchal názov od motýľa. Bolo to podľa podobnosti s „malým lietajúcim živočíchom“, ktorý sa vyliahal z húsenice. „*Sú to malé vtáčiky, ktoré sa zhromažďujú pri rozsvietenom svetle a vznášajú sa okolo najbližšieho ohňa, v ktorom zahynú*“ (Migne 1830, 551). Stan sa teda podobne ako motýľ rozvinul zo zvinutej formy do stavu rozprestretého, ako keď motýľ vonku roztrihal svoje krídla.

V stredovekých uhorských prameňoch sa v latinskom jazyku používali štyri hlavné pomenovania stanu: *tentorium*, *tabernaculum*, *papilio*, *praetorium*, v pluráli *tentoria*, *tabernacula*, *papiliones*, *praetoria*. Najčastejšie využívaný pojem bol *tentorium*, ktorého latinský slovný základ *tent-* sa pretransformoval do stredovekej nemčiny ako *Zelt* (*telt*, *telde*), angličtiny *tent* (*teld*, *tilt*), francúzštiny *tente*, taliančiny *tenda*, a ďalších jazykov. Výraz *tabernaculum* predstavoval skôr stánok, v prenesenom význame aj svätostánok, bohostánok, teda prístrešok nad eucharistiou alebo sväteninami. Pojem *papilio* zobrazoval stan aj provizórny prístrešok proti dažďu alebo slnku, teda niečo ako dáždnik alebo baldachýn používaný v slávnostných sprievodoch, procesiách, či vo vnútri v katedrálach. Barokový filológ Charles du Fresne du Cange napísal, že „*papilio est*

umbella“ (1734, 126). Štvrtý názov *praetorium* je v Uhorsku veľmi zriedkavý. O nespomenutom piatom pojme *selda* budeme rozprávať ďalej.

V slovenskom jazyku sa pre dočasný príbytok využívajú pomenovania stan alebo šiator. Slovo stan vzniklo podľa jazykovedca Ľubora Králiku z praslovanského základu *stanъ*, čo znamenalo „státie, miesto“. Teda pomenovanie sa dotýkalo toho, „čo stojí, čo je postavené.“ Slová „stánok, stanica, stanovať, stanoviť“ sa tiež odvodili od spomínaného slovného základu. Pre našu tému sú významné odvodeniny „stanovište“ a „stanovisko“ ako miesta státiť, miesto, kde niečo stojí (2015, 552). Pojmy sa totiž vyskytujú medzi chotárnymi názvami vo viacerých sídelných lokalitách.

Odobne to bolo v českom jazyku. Lingvista Jiří Rejzek odvodzoval pôvod slova stan (stánok, stanovište, stanoviť atď.) od všeslovanského a staroslovanského *stanъ* – čo stojí, čo má svoje miesto (2015, 629). Rovnako podľa Václava Macheka znamenalo slovo „stan“ pôvodne všeobecné miesto, kde niečo stálo. Potom sa význam slova preniesol aj na zariadenie tam postavené, napríklad staročeské „vojenské ležení“ (tábor, postavenie, vojenské stany). Od základu *stanъ* tak možno odvodiť mnoho ďalších slov a významov. Trhový stánok môže byť jednoduché skladacie zariadenie určené na predávanie, napríklad stolček s ošatkou a až potom búda s krycou plachtou. Stanie (stan) v chlieve bolo oddelené miesto pre jeden kus dobytku („nemám stany“ – nemám stanie). Keď má niečo svoj stan, tak to má svoje miesto (koreň sta- od státiť; Machek 2010, 574).

Druhý pojem šiator znamenal „skladacie prístrešie z nepremokavej tkaniny“. Podľa Ľubora Králiku sa v slovenčine používalo od 16. storočia a pochádzalo z maďarského *sátor*, ktoré zasa vzniklo z turkických jazykov (kumánsky *čatır* je stan). Azda ide o výraz iránskeho pôvodu (2015, 578). Václav Machek sa domnieval, že český šiator je stan alebo búda na trhovisku. Slovo bolo rozšírené u všetkých Slovanov, napríklad ukrajinsky *šater*, *šatro*, poľsky *szatra*. Podľa neho tiež slovo pochádzalo z tureckých jazykov (kirgizsky šatyr). V Čechách, na Slovensku a v Poľsku bolo prevzaté z maďarského slova *sátor* (2010, 604).

V poľskom jazyku vzniklo pomenovanie stanu v tvare namiot, ktoré bolo odvodené z ruského namiotka, namitka. Pôvod týchto slov možno hľadať vo vojenskom sektore. Dlhé pochody vojenských oddielov si vyžadovali organizáciu odpočinku vojakov. Nedostatok miesta na hradoch, tesnota v mestských areáloch, mestských budovách a nedostatok pevných stavieb vo vidieckych sídlach nenaplnili ubytovacie kapacity. Podľa Nestora v 10. až 12. storočí ruské kniežatá využívali veľkokruhové stany pre seba a svoje družiny v časoch oddychu (Miśkiewicz 1967, 349).

Slovo stan dostalo aj iné odvodené významy, ale všetky sa odvíjali hlavne od aspektu dočasného ubytovania. Stan (poľsky *stacyja*, latinsky *statio*) bola povinnosť obyvateľstva v stredovekom Poľsku pohostiť panovníka cestujúceho s družinou po kráľovstve za účelom vykonania správnej alebo súdnej právomoci. Králi a ich sprievod v ranom stredoveku využívali na cestách stanovanie a tento význam sa neskôr preniesol na akékoľvek ubytovanie a pohostenie panovníka. V českom práve sme to poznali pod názvom nocleh (lat. *pernoctatio*), v nemeckom práve ako Unterkunft (lat. *mansiones*) a v uhorskej tradícii ako sáláš (maď. szállás, tiež kalács zo slov. koláč, lat. *descensus*). Teda zvyrazňovala sa tam skutočnosť podaného pohostenia a poskytnutia strechy nad hlavou. V moskovskom štáte nazývali stanom odvodené aj teritoriálno-správny okrsk, teda dedinský obvod, volost.

V uhorských dejinách boli stany miestami na brehoch riek s možnosťou úspešného jarného a jesenného rybolovu – aj s možnosťou úpravy a spracovania ulovených rýb. V maďarčine slovo sáláš totiž pomenovalo i otvorený prístrešok vybudovaný rybármi na sušenie a solenie rýb. Ak sa jarný alebo jesenný lov rýb ukončil, rozobrali tieto sáláše a odviezli ich so sebou. Slovo sáláš je jazykovou pamiatkou na obdobie príchodu Maďarov, keď stavali svoje prvé stany pri brehoch riek alebo vodných plôch, lebo chovali mnoho zvierat a chytali ryby. Išlo o éru trvalého bývania v stanoch.

V topografii a toponýmii uhorských miest a obcí evidujeme niekoľko miestnych názvov Stan, Šiator, resp. Stanovisko, Stanovište. Nemuseli však byť odvodené od existencie bývalých

stanových táborov, ale mohli vzniknúť aj od geografických prvkov. Na základe vonkajšej podoby k stanom prirovnávali kopce, vrchy a pohoria. Pomenovanie po šiatre nesie Nové Mesto pod Šiatrom, nazvané podľa jedného z typických vrchov v tomto tvare, ktorý sa nachádza západne od dnešnej polohy mesta. Lokalita ležala v bývalom Zemplínskom komitáte na úpätí kopca Šiator, maďarsky Sátor. Osada sa vytvorila v 12. storočí, najprv sa nazývala Sátor-halom (v Anonymovej kronike ako Saturholm), po tatárskom vpáde sa presídlila na nové vzdialenejšie, lepšie chránené miesto pod názvom Sátoraljaújhely, nemecky Neustadt am Zeltberg (Kiss 1980, 565; Múcska 2000, 58–59, 128).

Stany sezónne využívali okrem rybárov aj lovci a pastieri. V chotári obce Lovce, ležiacej severozápadne od Zlatých Moraviec, sa nachádza miestna časť Stanovisko. Podľa Rudolfa Krajčoviča bol tento miestny názov odvodený od miestnej prípony -isko, kde stáli stany pre lovcov alebo pozorovateľov lovnéj zveri (2005, 178). Obec sa spomínala v roku 1342 ako Looch (1773 ako Lowcze).

Pre porovnanie, štyri prípady názvu Stan/Stanovište poznáme i z územia Českej republiky. Miestny názov Stan zachytávajú prvé písomné zmienky o dvoch českých obciach, Lestkov-Stan v okrese Tachov a Vítanov-Stan v okr. Chrudim. Stan, časť obce Lestkov, je spomínaná v roku 1355 ako Stan (nem. Gstom). Stan, časť obce Vítanov, je zachytená v roku 1545 ako ves Stan. Mohlo to vzniknúť z osobného mena Stan/-islai, alebo z pomenovania odvodeného od stanu/ stanovišťa, teda podľa obydliia (Profous–Svoboda 1957, 158). Názov Stanovište je doložený v osade Stanovište obce Zbraslav (okr. Brno-venkov) a v osade Stanovište v obci Ouševce, časti Mariánskych Lázní (okr. Cheb).

3 Stany v archeologických prameňoch

Podľa technickej literatúry z roku 1936 sa vojenské stany skladajú z piatich častí – tzv. stanových dielcov – z nepremokavého plátna, podpier, kolíkov, upevňujúcich šnúr a drevených olív (dlhších gombíkov prišitých na rube a lici plátna). V texte sa zdôraznilo, že po obvode vztýčeného stanu treba vykopať asi 10 cm hlbokú ryhu na odvádzanie vody (TSN 12, 998). Počas celého trvania dejín vytváralo týchto päť základných dielcov jednoduchý stavebný celok, ktorý úspešne odolával vetru, dažďu, mrazu, či snežnému žiareniu. Samozrejme, vyrábali ich v rôznych variantoch, modifikáciách a podobách. Pôvodne, od čias staroveku, nebolo povrchové plátno vyrobené v celistvosti z jedného kusa materiálu, ale vždy z niekoľkých dlhších pásov, závesov. Tie sa navzájom pospájali cez medené alebo drevené očká, ktoré urobili na okrajoch jednotlivých pásov, a zopli ich olivami alebo povrazom. Pri väčších stanoch môžeme vidieť jednotlivé dielce zakreslené aj na niektorých stredovekých vedutách.

Ako sa dajú stopy po stanoch, prípadne zvyšky stanov zachytiť v teréne na archeologických lokalitách? Iba ťažko, ako to v roku 1985 konštatoval Alojz Habovštiak. Napísal, že „*archeologickými metódami možno tento druh príbytkov zistiť len výnimočne*“ (1985, 88). Aj dnes po štyridsiatich rokoch je zrejme, že sa nemýlil. V odbornej literatúre na Slovensku máme doložených iba zopár takých príkladov a ani v maďarskej literatúre nie je toho oveľa viac.

Nálezy „stanových jurtových konštrukcií“ poznáme už od praveku. Anton Točík, vedúci výskumu v Bajči-Vlkanove, tam lokalizoval niekoľko kruhových objektov z osídlenia trácko-skýtskeho horizontu staršej doby železnej – halštatskej. Toto osídlenie doložil jednou kultúrnou jamou a troma chatami. Chaty boli zapustené do černoze a len nepatrne zasahovali do sprášového podlažia. Jedna z chát mala ubitú dlážku asi 15–18 cm v podlaží, mala nepravidelný kruhový obrys s priemerom 390 cm a v strede nosnú kolovú jamu (s priemerom 20 cm), ktorá dokladala stanovú dispozíciu. Ohnisko v interiéri chýbalo. Aj ďalšia okrúhla chata s priemerom 230 cm mala jamu po stredovom kole stanovnej konštrukcie strechy (1964, 15–16, 60–61).

Na sídlisku v Obide pri Štúrove preskúmali objekt s kruhovým pôdorysom z väčšej časti porušený mladšou polozemnicou. Pripomínal pozostatky kočovných obytných jurt v prostredí saltovo-majackej kultúry, teda v južných oblastiach východoeurópskych stepí. S využitím záverov

Svetlany A. Pletnevej z roku 1967 to tvrdil archeológ Jozef Zábajník. Objekt mal okrúhly pôdorys s priemerom 350 cm a nepravidelné dno. Pretože z neskôr narušeného prvku prežili iba jeho okrajové časti, nebolo možné určiť podrobnosti o konštrukcii alebo vykurovacom telese. Datoval ho do raného horizontu osídlenia v Obide, teda do 7. storočia (Zábajník 1988, 408–409, 436).

Nález zvyškov šiatra z 11. až 12. storočia v obci Halimba vo Vespřemskéj župe publikoval v roku 1963 maďarský archeológ Gyula Török. V areáli staršieho zaniknutého avarskeho cintorína našli kruhové stanové miesta datované keramikou do tohto obdobia (1963, 48). Alojz Habovštiak upozornil na podobný objav Antona Točíka (1964) v lokalite Bajč-Vlkanovo, ktorým bol objekt okrúhleho pôdorysu. O stan však podľa neho určite nemohlo ísť, pretože mal ohnisko blízko pri stene a hrozil by požiar (Habovštiak 1985, 88). Konkrétne išlo o slovanskú chatu s kruhovým obrysom s priemerom 340 cm, datovanú podľa výplne s črepovým materiálom a zlomkom kamenného žarnova do 9. až 10. storočia (Točík 1964, 68).

Záchranný archeologický výskum v roku 1979 v lokalite Šamorín-Šámot upresnil datovanie sídliskových objektov odkrytých v blízkosti neskororománskeho kostola sv. Margity Antiochijskej v rozmedzí od 12. do 16. storočia. Dôležitými boli objavy dvoch kruhových objektov s priemerom do 300 cm, s masívnym stredovým kolom a po obvode s ďalšími kolovými jamkami. Objekty P-4 a P-5 boli interpretované autorom výskumu Milanom Hanuliakom ako „*lahké nadzemné alebo len čiastočne zapustené objekty, prekryté kuželovitou strechou šiatrového typu*“. Navodili možnosť znovu sa zamyslieť nad možnosťou sezónneho obývania takýchto objektov v príhodnom ročnom období (Hanuliak–Zábajník 1980, 199). Objekt P-5 mal centrálné umiestnené ohnisko s priemerom 80 cm a šesť kolových jám po obvode. Porušoval starší objekt P-4 a pochádzal asi z 15. storočia (tamže, 196). Podľa Michala Slivku zodpovedali takéto „*jurtové obydlia*“ kočovnému životnému štýlu: „*V nížinných oblastiach Uhorska bol ich výskyt doložený viacerými toponymickými sufixálnymi názvami s maďarskou príponou -szállás.*“ Močaristé prostredie Žitného ostrova poskytovalo bohatý vegetačný pokryv trstia, ktoré poslúžilo na výstavbu uvedených provizórnych príbytkov (Slivka 2004, 26–28). O prípadoch sezónnych obydlí sme už hovorili.

Problémy so zaradením a interpretovaním kruhových objektov na archeologických výskumoch opísali maďarskí bádatelia Tibor Sabján a Mikós Takács v roku 2002. Aj oni sa pre skúsenosti s výskumom tohto typu obydlí obracali smerom na východ. Ruskí experti skúmajúci saltovsko-mayskú kultúru ale k objektom s okrúhlym pôdorysom pristupovali málo diferencovane. Metodiku nového prístupu im teda nemohli poskytnúť „*zvonku*“ (2002, 106). Pre požiadavky maďarskej archeológie vypracovali svoju typológiu. Na základe ich zaradenia možno nálezy v Uhorsku klasifikovať do nasledujúcich štyroch kategórií:

1) *Okrúhle chaty*. Táto skupina objektov zahŕňala okrúhle konštrukcie, pri ktorých bolo možné odôvodnene predpokladať, že pri absencii bočných stien kónická strecha ako celok váhou spočívala na povrchu zeme. Do tohto typu možno zaradiť napríklad kruhové budovy na lokalitách Bajč-Vlkanová, Doboz-Hajdúirtás, Nagykörös-Alsógát alebo objekt č. 147 v Ménfőcsanak – Széles-dűlő pri Győri (Sabján–Takács 2002, 106).

2) *Jurtovité konštrukcie*. Do tejto skupiny patrili stavby, ktoré kopírovali časť štruktúry jurty, s prútenými stenami vyplnenými blatom. To znamená, že také budovy mali pevné stúpajúce steny, no ich strešná konštrukcia nespočívala na vnútorných podperách, ale na štartovacích rebrách od horného okraja bočných stien. Podľa Takácsa a Sabjána možno do tejto kategórie spoľahlivo zaradiť objekty z Nitry-Zobora a Tatabánya-Dózsakert. S určitými výhradami sem zaradili aj stavby v Nagykörös-Ludas a Vörs-Máriaasszonyisziget (Sabján–Takács 2002, 107).

3) *Stavby s okrúhlym alebo zaobleným pôdorysom*. Tam archeológovia zaradili všetky sporné pôdorysné situácie, pri ktorých nie sú k dispozícii kompletne a spoľahlivé údaje k ich rekonštrukcii a určeniu. Fundovaný názor Tibora Sabjána počítal s lavičkami na okraji jamy zahľbeného domu. V prípade takýchto budov, napriek ich zaoblenému pôdorysu, nevylúčil ani možnosť existencie

bývanej šikmej strešnej konštrukcie. Do tejto skupiny patrili všetky zaoblené objekty s pecou v centrálnej časti jamy, napríklad lokalita hradný vrch Soroksár, obj. č. 42, alebo Ménfőcsanak – Szeles-dűlő, obj. č. 398 (Sabján–Takács 2002, 107).

4) *Malé kruhové jarky ako pozostatky výbehov pre zvieratá*. Takéto okrúhle stopy možno podľa autorov interpretovať nielen ako okopy jurtového šiatra, ale aj ako pozostatky výbehov na ustajnenie zvierat. O to viac, že László Gyula takto jednoznačne definoval kruhovú priekopu objavenú v Csongrád-Felgyő ako jedinú možnosť interpretácie. Aj napríklad kruhový jark v lokalite Tatabánya-Dózsakert bol výskumníkom jednoznačne definovaný ako výbeh (Sabján–Takács 2002, 107).

Na základe predloženej typológie kruhových objektov na lokalitách môžeme konštatovať, že vyhodnotenie nálezových okolností býva väčšinou problematické, a preto ani ich interpretácia nemusí byť spofahlivá. Ak boli stany sezónnymi obydliami, ktoré pravidelne rozoberali a sťahovali, tak po nich v zemi nezostali žiadne výraznejšie organické stopy.

Slovania prebývali vo svojich pevných domoch, tzv. chatách – polozemniciach, ktoré mali vybavené ohniskom alebo pieckou, už od začiatku svojej existencie v stredodunajskom priestore. Najneskôr od 9. storočia pozorujeme pomerne hustú sieť takéhoto trvalého osídlenia. Nemáme ale dôvod pochybovať ani o tom, že rovnako Maďari obývali domy veľmi skoro, možno o storočie neskôr. Archeológovia totiž odkryli základy zemných domov už z obdobia príchodu Maďarov do Karpatskej kotliny. Zmena „z kočovníkov na usadlíkov“ sa samozrejme neuskutočnila z jedného roka na druhý, alebo dokonca za jedno-dve desaťročia. Tak to bolo nielen v prípade Maďarov. Niektoré z ugrofinských slov ale naznačovali, že Maďari si budovali pevnejšie stavby už vo svojej pôvodnej vlasti, juhoruskej stepi (Szabó 1969, 28).

Podľa anonymného pisateľa *Gesta Hungarorum* si pri osídľovaní Panónie „rozkladali tábory pri vodách potokov“ (*castra metati sunt iuxta rivulos aquarum*). V kronike je veľa takých zápisov, pričom sa týkali aj samotného veľtoku Dunaja (Múcska 2000, 76–77). Budúcnosť Maďarov však bola iná: skôr alebo neskôr začali obrábať pôdu a stali sa roľníkmi. Stany boli pre nich naďalej dobré, ale na niečo iné ako plnohodnotný domov (Szabó 1969, 27). Zákony kráľa Štefana I. sa nevzťahovali na stany, ale na domy obyvateľov. Po usadení Maďarov teda prišlo k úplnej zmene ich životného štýlu. Vo vrcholnom a neskorom stredoveku využívali stany v Uhorsku ako prechodné či sezónne ubytovanie už iba pastieri, lovci, rybári, vinohradníci a vyberači desiatku (*decimátori*).

4 Stany v písomných prameňoch

Doklady o využívaní stanov nachádzame už v antických a biblických textoch. V stredoveku sa spájali so životom viacerých panovníkov a svätcov, ako nám o nich rozprávali autori legiend (Odon de Deuil / Ľudovít VII., Roger of Wendover / Henrich II. Plantagenet, sv. Liudger, Bernard, Vivianus, Gwynllyw a ďalší). Stany nájdeme v historických prácach o krížových výpravách, pričom boli zviazané s osobami a príbehmi (Albert z Aachenu). Zlatým vekom stanov v literatúre bolo 12. storočie, potom sa správy o nich začali vytrácať. Stanové tábory sme zachytili pri opise významných vojen a bitiek.

Prenosné obydliá zostali sporadicky spomenuté i v písomných prameňoch zo stredovekého Uhorska. Môžeme sa oprieť hlavne o pramene naratívneho charakteru (kroniky, anály, legendy a pod.). Zmienky o stanoch môžeme tiež vyhľadať v rôznych listinách, listoch a mestských knihách, hlavne v účtovných knihách.

V uhorských legendách predstavovali stany miesta zázrakov, tak ako to bolo zobrazované v Biblii. Duchovné zázraky odohrávajúce sa v nich vytvorili toposy, ktoré sa prenášali z legendy do legendy. Biskup a misionár sv. Bonifác zasvätil prvý založený kláštor v durinskom Ohrdrufe (723) pocte sv. Michala Archanjela, pretože keď tam v stane postavenom pri rieke Ohre nocoval (*fixis tentoriis pernoctaret*), vo veľkom jase sa mu zjavil tento anjelský ochranca. Podobne, keď sa uhorský kráľ sv. Štefan modlil v noci so slzami v očiach v postavenom stane v rozľahlom tábore (*fixis tentoriis*

in campestribus amplitudinis loco), prišli anjeli, aby ho voviedli s modlitbou pred Boha. Vystúpil zo stanu a vznášal sa nad zemou (*papilio super eum extensus a terra levatus*). Tak dlho tento „Boží muž“ visel vo vzduchu, pokiaľ sa „nevrátil z rozjímania do seba, kým neuvolnil svojho ducha od modlitby“ (Szelestein 1991, 11). To, že si autor svätoštetfanskej legendy Hartvik naštudoval biografiiu sv. Bonifáca od Othlona, vidieť i na skutočnosti, že v jeho diele možno nájsť doslova prebraté vety a myšlienky (Csóka 1961, 87–88). Hartvik nazýval stan slovami *tentorium* i *papilio*.

Obyvatelia Uhorska sa veľmi rýchlo, podľa maďarského historika Istvána Szabóa, stali staviteľmi a obyvateľmi domov: „*Stan so svojou dlhou históriou nebol už v 10. storočí ich jediným obytným priestorom, dokonca ani ich hlavným obydlím, ale jeho pomocnou úlohou bolo doplnenie domových štruktúr a táto ich úloha čoskoro prestala existovať. V 11. storočí v zákonoch a listinách permanentné obydlia označujú pojmom dom (domus) alebo domček (mansiuacula, domuncula), ale nie je tam ani zmienka o stane alebo o ľudoch zo stanov*“ (1969, 28). Zmienky o domoch máme teda v písomných prameňoch doložené od 11. storočia, bolo to napríklad v zákonníkoch kráľov Štefana, Ladislava a Kolomana (Habovštiak 1985, 85).

Problémom písomných prameňov so zmienkami o stanoch je ich sporadickosť a stručnosť. Iba málokto zápis uvádzal nejaké detaily, zväčša boli opísané jedným slovom. Preto historická veda k ich výskumu mnoho nových poznatkov neprinášala a ani neprinesie. Zriedkavé zápisy v listinách alebo v účtovných knihách mali za cieľ uviesť hlavne ich počet, resp. hodnotu, bližší opis ale neuvádzali. Informácie o stanoch v písomných prameňoch sme rozdelili do nasledujúcich kategórií.

Stany ako obydlie kráľov a vojakov

Vojenské oddiely využívali stany od nepamäti. Počas vojenských výprav budovali stanové tábory, aby vytvorili vojakom zhromaždiská či „nočľahárne“. Podobne konali obrancovia. Počas bitiek v stanoch prechodne bývali. Možno to identifikovať z písomných alebo ikonografických prameňov už od staroveku a včasného stredoveku. Vlastníkmi viacerých vojenských stanov boli panovníci, kráľovskí úradníci, župani, vyššia či nižšia šľachta, predstavitelia jednotlivých bandérií, no i stredoveké mestá, obce, cirkevné inštitúcie, ich hodnostári a iní.

V kronike nazvanej po Fredegarovi († 639) sa hovorilo o postavení stanového tábora vojskom Dagoberta I. pred bitkou so Slovanmi. V boji ale vojaci franského kráľa neuspeli. Po porážke pri Wogastisburgu utekalo Dagobertove vojsko tak, že zanechalo „*všetky vojenské stany a veci, ktoré mali, vracajúc sa k vlastným sídlam*“. Zápis v kronike, ktorý sa vzťahoval k rokom 631/632, pomenoval stany termínom *tinturius* (FS 1888, 155). Nie je však úplne jasné, či išlo o vojnové stany, lebo tento pojem sa už v období stredoveku nepoužíval.

O používaní stanov nemeckými a poľskými vojenskými oddielmi vedel kronikár Thietmar z Merseburgu († 1018), ktorý opísal ich boje pod Krosnom (Krosno Odrzańskie) v roku 1005. Početné ozbrojené družiny si rozložili svoje stany (*fixerunt tentoria*) na obsadenom brehu rieky Odry a jej prítoku s názvom Bóbr. O stanoch však Thietmar nič bližšie neuviedol (TM 1996, 304–305; Miśkiewicz 1967, 349).

O ukoristení stanov Poliakov v bitke pri Hlohove (poľ. Glogów) družinami cisára Henricha V. v roku 1109 informoval v kronike o činoch poľských kráľov Gallus Anonymus. Cisár so svojimi oddielmi pod hradom Hlohov prebrodil riečny brod, o ktorom nikto nevedel. Obrancovia hradu boli na bohoslužbe, preto ich útok prekvapil. Útočníci Poliakov olúpili o „*veľkú korisť, zajatcov a stany v okolí hradu*“. Vojenským posilám od kráľa Boleslava znemožnili cisárski vojaci nastúpiť. Ukoristené stany stáli pred bojom mimo opevnenia, ale nič konkrétnejšie o nich Gallus nenapísal (GA 2009, 110–111; Miśkiewicz 1967, 349).

Vojaci budovali stanové tábory pred rozhodujúcimi bitkami bezprostredne v blízkosti bojísk. Vojenské stany oddielov českého kráľa Přemysla Otakara II. spomínali v opise tragickej situácie z roku 1278, keď sa utáborili na Moravskom poli, neďaleko tábora spojencov Rudolfa Habsburského (CDH 5/2, 461). Pred touto bitkou táboril vo svojom stane i samotný český kráľ. Ako vieme, v závere boja bol Přemysl padol a jeho telo zostalo ležať na bojisku.

Svoj stanový tábor v Uhorsku vztýčili aj vojenské jednotky z Neapolska. V donačnej listine hradu Branč pre Stibora zo Stiboric od kráľa Žigmunda Luxemburského nájdeme spomenuté jeho vojenské zásluhy, predovšetkým hrdinstvo pri devastačnom vpáde Ladislava Neapolského do Uhorska. V neskoršej listine z roku 1406 uviedli, že jazdci a pešiaci z Neapolska postavili v obci Rábaseses pri meste Pápoc svoje vojenské stany (*fixis tentoriis*, CDH 10/3, 155–156).

Kto do vojenských bandérií posielal vojakov, dodával i stany. Predpokladáme, že so stanmi súvisel konský záprah, resp. povoz, na ktorom ich museli prevážať, lebo sa nedali nosiť v rukách alebo na pleciach. *Rogeriova žalostná pieseň* dokladala rabovanie Tatárov a pustošenie mnohých dedín v polovici 13. storočia. V Aradskej župe jej autor spomínal stráženie vozov a „akési stany“ patriace Uhrom. Časť obyvateľov sa v období vpádov ukrývala v lesoch či jaskyniach (Marsina–Marek 2008, 112–113).

Zaujímavý bol prípad nemeckých Sasov (*Saxones*) z niekoľkých sedmohradských obcí, ktorí tam ako hostia prišli koncom 12. storočia. Historik György Györffy predpokladal, že išlo o hostí z Porýnia, teda zo zmiešanej jazykovej oblasti. Podľa posledných tvrdení však toponymá Karakó a Krapundorf (dnes Cricău a Ighiu v Rumunsku) mali svoj pôvod vo Flámsku, ako citoval vo svojej prehľadovej práci Peter Bučko výskumy Jean-Paul Van Der Elsta (2016, 44). Od uhorských kráľov získali títo hostia výnimočné postavenie – práva v podnikaní, vo vinohradníctve, chove ošipaných a hovädzieho dobytku, oslobodenie od daní a podobne. Na oplátku mali nasadiť pod kráľovskú zástavu štyroch vyzbrojených vojakov so štyrmi koňmi a dvoma stanmi. Hovorila o tom privilegálna a metačná listina Bela IV. z roku 1238 (CDH 7/4, 84–87). Tieto podmienky platili dlhší čas. Kráľ Štefan V. v roku 1266 znova nariadil hostom zo spomenutých dvoch obcí nasadenie štyroch obrnených vojakov so štyrmi koňmi a dvoma stanmi (CDH 7/4, 130–132; Szabó 1969, 27). Kráľ Ladislav IV. zasa v roku 1279 daroval hostom z Vasváru viaceré práva a povinnosti, medzi ktorými im prikázal vystrojiť dvoch vojakov s výzbrojou, dvoma schopnými koňmi a stanmi, ktorí by mohli bojovať pod kráľovskou zástavou. Neskôr v roku 1356 túto listinu confirmoval aj Karol Róbert (CDH 5/2, 526).

Od počiatku dejín Uhorska využívali stany ako prechodné ubytovanie i jeho králi. Nebolo tak iba počas účasti na zahraničných vojnových výpravách, ale tiež na nevyhnutných domácich cestách po kráľovstve, teda v časoch mieru. Stany súviseli so životmi kráľov Štefana, Ladislava alebo Bela II. (Habovštiak 1985, 89). Niet pochýb o tom, že aj ich nasledovníci nocovali v stanoch. Kunegunda Poľská, dcéra Belu IV., poslala v roku 1268 stan ako dar svojmu manželovi Boleslavovi V. Hanblivému, ktorý ho využil počas cesty pri rieke Prut, prítoku Dunaja (*de peregrinatione, quam agebat versus Pruteniam*). O zaslanom stane však písomné pramene nič bližšie neuviedli (CDA 3, 182).

Pobyt v stanových táboroch vyhľadával Ladislav IV. Kumánsky, čo sa mu stalo v júli 1290 osudným, keď tam prišiel o život. Podľa niektorých prameňov 17. apríla 1330 obedoval uhorský kráľ Karol Róbert so svojimi deťmi v stane vo Vyšehrade, keď sa ho mečom pokúsil zavraždiť Felicián Zach (CDH 8/3, 428–429). V stanoch na svojich výpravách prespával aj Ľudovít I. z Anjou. Podľa biografie Žigmunda Luxemburského trávil časť svojho detstva a mladosti v stane (CDH 10/8, 677). Vojenské stany, konský povoz a výzbroj patrili nevyhnutne k sebe. Dôkaz o tom podala napríklad mladšia listina z roku 1564. Vtedy obžalovali bratov Bánffiovcov, ktorí od roku 1541 ovládli panstvo Isebor v župe Zala, že odcudzili okrem oblečenia aj osem pancierových košiel (*lorica*), prilby (*galea*) a jeden stan (*tentorium*). Medzi ulúpenými vojenskými predmetmi bolo viac kusov cenných, ozdobených zlatom, napríklad strieborné pozlátené ostrohy (Bilkei 2002, 18). Vojenské štandardy kráľov a vyššej šľachty vyžadovali vlastníctvo funkčných stanov a overenej výzbroje.

Stany ako prístrešok duchovenstva

Od 8. a 9. storočia boli vo Franskej ríši špecifikované pravidlá využitia stanov cirkevnými hodnosťarmi. Boli potrebné k tomu, aby oddelili sakrálny priestor od profánneho. Stany museli z cirkevného života čiastočne ustúpiť. V Uhorsku sa podobné opatrenia dostávali do praxe

s oneskorením v 11. a 12. storočí. Duchovenstvo rôzneho stavu a postavenia, arcibiskupi, biskupi, kanonici, farári, opáti, prepošti a ďalší, využívali stany v stredoveku v troch prípadoch: ako miesto prenocovania na dlhých cestách, ako núdzové miesto bohoslužieb a ako miesto pohostenia dôležitých hodnostárov, lebo ono sa nemohlo podávať v kostoloch.

V máji roku 1092 sa konala Sabolčská synoda, ktorej závery boli publikované v prvej knihe dekrétov kráľa Ladislava. Cirkevné zhromaždenie ustanovilo (kap. 29 a 36), že žiadny kňaz nemôže slúžiť omšu mimo kostola s výnimkou, ak je na ceste a nevyhnutnosť ho k tomu prinútila. Počas cesty mohol Božie officium sláviť i v stane. Privítanie a pohostenie návštevy nejakého významného svetského alebo cirkevného hodnostára, aj samotného kráľa, sa malo uskutočniť až po vyjdení z Božieho chrámu v nejakom dome alebo v stane (Péterffy 1742, 31–32; Závodszy 1904, 76–77, 162–163). Teda nemali sa spoločne hostiť v kostole, piť a jesť, ale v inom príbytku, pevnom alebo provizórnom. Každý kňaz mal konať bohoslužby iba „na mieste Bohu určenom“, teda vo svätyni. Ak bol na ceste, mohol i v stane, ale len na kamenom stole (menze) posvätenom biskupom. Ak by tieto pravidlá niekto porušil, bol by za to postihovaný. Ide o princíp, ktorý bol zakotvený už v prvom kapituláre Karola Veľkého z roku 769, kap. 14 (Závodszy 1904, 77, 162–163).

Kde mohli byť slúžené slávnostné bohoslužby? Nie hocikde, ale iba na miestach posvätených a povolených biskupom. Teda v kostoloch a vo svätyniach. Keď sa duchovní nachádzali na cestách a nebol tam žiadny kostol, tak aj vonku pod oblohou, v stane alebo na posvätenom oltárnom stole. Aj takéto omše sa mali konať so všetkými svätými ministériami, ktoré k nim patrili (Závodszy 1904, 77, 162–163). Iba za týchto podmienok mohli byť celebrowané. Vyplyvalo to už z dokumentov Mohučskej synody z roku 888, kap. 9. V Uhorsku tieto predpisy ustanovili ako záväzné až koncom 11. storočia.

V konštitúciách kráľa Kolomana (kap. 68), prerokovaných na tzv. Prvej ostrihomskej synode v roku 1103, sa o slávení bohoslužieb hovorilo podrobnejšie. Ak omšu nemohli sláviť na konsekrovanom mieste, tak v prípade existujúcej nevyhnutnosti, najmä na cestách alebo pri love, mohla byť vykonaná v stane, alebo na inom svetskom mieste na prenosnom oltárnom stole. Karol Péterffy tieto možnosti opísal slovami „*tabulam itinerariam, intellige altare portatile, vel altare viaticum*“ (Péterffy 1742, 47; Závodszy 1904, 192; Szabó 1969, 27).

Rovnako podľa ďalšej Ostrihomskej synody, usporiadanej v roku 1114 (kap. 35), nemal nikto slúžiť omšu na inom mieste ako v kostole. Teda v žiadnom dome alebo v stane. Pripraviť slávenie omše v stane mohol iba kráľ, biskup, župan alebo opát, a to iba vtedy, keď boli ešte na ceste a boli k tomu vybavení (Péterffy 1742, 58; Závodszy 1904, 201). Pri tomto rozhodnutí synody sa odvolávali na predošlú Sabolčskú synodu z čias kráľa Ladislava. Z prijatého nariadenia môžeme dedukovať, že stany vlastnili, resp. nachádzali sa u kráľov, biskupov, županov a opátov. Pri ostatných nižšie postavených duchovných sa vlastníctvo stanu v tomto období nepredpokladalo.

Neskôr si cirkevní hodnostári vozili stany so sebou iba na dlhšie cesty, a to s povolením svojho predstaveného. Poslúžili im len na prenocovanie, pre účely bohoslužieb vyhľadali najbližší kostol. Farská sieť sa postupne zahusťovala a pri hradských cestách už kostoly a kaplnky stáli. Hovorili o tom zachované písomné pramene. Stany prepošta z Bzovika, keď bol na cestách, museli stavať jeho služobníci. V konfirmačnej listine Bela II. pre tento kláštor, datovanej vo Vacove roku 1135, sa spomínali štyria služobníci z Badína, obce ležiacej na hranici prepoštského majetku. Tí mali voči svojmu cirkevnému prelátovi povinnosť poskytnúť povoz, kosiť seno, žať siatiny a stavať stany na cestách (*in via tentoria figere*, CDS I, 71). Stan opáta z Pannonhalmy museli zasa nosiť jazdeckí služobníci z dediny Inev (Jenő). Voz pre tento stan bol vybavený vlastnými ťažnými zvieratami (Szabó 1969, 27). Išlo teda o stany, ktoré používali vyšší cirkevní hodnostári počas dlhých ciest, a ku ktorým mali pripravené vozy so služobníctvom – staviteľov stanov. Všetky tieto prístrešky neslúžili na dlhodobé bývanie, ale na príležitostné prespávanie, keď očakávali problémy s nočľahom.

V cirkevnom prostredí stany a otvorené prístrešky nikdy nestratili svoje opodstatnenie. Hodnostári pod nimi slúžili omše počas slávností vo vonkajšom prostredí, teda „na zelenej lúke“.

Nehovoriac o rôznych baldachýnových strieškach, ktoré boli obľúbené hlavne v období baroka. V rámci sviatočných procesií, sprievodov či ceremónií zakrývali prenášanú eucharistiu alebo relikvie k verejnej poklone. Táto funkcia rôznym stanovým krytom zostala v praxi dodnes. Poslúžia ako ochrana pred vetrom, dažďom a spaľujúcim slnkom.

Jurty Kumánov, Pečenehov a Tatárov

Nomádsky a pastiersky národ Kumánov hľadal bezpečie v Uhorsku po roku 1239 kvôli ohrozeniu Tatármi. Ako prisťahovalci si bývanie mimo stanov nedokázali predstaviť. Ich mobilita bola v čase tatárskeho ohrozenia podstatnou výhodou, lebo sa mohli relatívne rýchlo zbalit' a presídliť. Dominikánsky brat Julián a jeho traja spoločníci sa mali v rokoch 1237 až 1238, počas ich druhej cesty na východ, zamerať na Tatárov a zistiť čo najviac o ich vojenských plánoch. Správu z cesty zhrnul Julián v liste adresovanom pápežskému legátovi, biskupovi z Perugie. Julián citoval vlastný text listu Batu-chána kráľovi Belovi IV., v ktorom sa mu vyhrážal za spojenectvo s Kumánmi. Napomenul ho nasledovnými slovami: „*Dozvedel som sa, že mojich sluhov Kumánov máš pod svojou ochranou, preto Ti rozkazujem, aby si ich ďalej u seba nedržal, aby som sa nestal Tvojím protivníkom kvôli nim; ľahšie je totiž zachrániť sa im ako Tebe, pretože oni sú bez domovov, putujú so stanmi, môžu azda vyviaznuť, ale Ty bývaš v domoch, máš hrady a mestá, ako ujdeš mojim rukám?*“ (Marsina–Marek 2008, 42–44; 2011, 209).

Problematiku feudalizácie kumánskeho etnika opísal maďarský historik István Szabó (1969, 28). Práve voči nim, ich obydliam a tradičnému spôsobu života boli po tatárskom vpáde vykonané represívne opatrenia uhorskej kráľovskej a cirkevnej moci. Rýchly priebeh premeny bývania v 13. storočí ilustroval Szabó na príklade týchto prisťahovalcov. Podľa privilégia pre Kumánov kráľa Ladislava IV. z 23. júna 1279 stále žili ako pohania v stanoch a v plstených domoch (*a tabernaculis suis et domibus filtrinis*). Nepatrili do kresťanskej cirkvi. Preto sa vtedy pred kráľom zaviazali žiť v dedinách, v budovách a spevnených domoch, aby žili ako ostatní a chceli tiež prijať kresťanskú vieru (CDH 5/2, 510; Péterffy 1742, 92–94; Szabó 1969, 28). Bola to pre nich civilizačná výzva. Aj listina z 10. augusta 1279 (tzv. krstná výsada) potvrdila tento ich prísľub zmeny životného štýlu a náboženstva. Kumáni sa mali obrátiť, mali zanechať modloslužbu, opustiť svoje stany a dočasné príbytky a usadiť sa v pevných v zemi pripevnených stavbách. Okrem holenia brady, skracovania vlasov a oblečenia sa mali prispôsobiť kresťanským obyčajom (CDH 5/2, 513; Szabó 1969, 28; Bánkiné Molnár 2008, kap. 2). Sľub však nebol dodržaný všetkými z nich, lebo ešte v polovici 14. storočia sa u niektorých spôsob bývania veľmi nezmenil. Kolonizovaným spôsobom života stále nežili všetci.

Uhorský kráľ Ladislav IV., syn kumánskej matky, tiež využíval stany na svojich cestách. Veľmi rád však prebýval v stanových táboroch, dokonca častejšie a dlhšie, ako to bývalo zvykom. V táboroch aj úradoval, ako to dokazovala napríklad listina z 8. novembra 1282 o sporoch ohľadom desiatok medzi mestom Ostrihom a tamojšou kapitulou (MES 2, 156–157; datovanie k roku 1280 CDH 5/3, 69–70). Podľa historika Miloša Mareka boli stanové tábory Kumánov zložené z jurt a stanových vozov ťahaných dobytkom alebo koňmi, v ktorých mali uložené všetky k životu potrebné veci. Maďari takéto tábory nazývali salaše (lat. *descensus*), ako sme už spomínali (Marek 2011, 218).

Uhorskej kráľovskej moci a zákonom sa všetci Kumáni neprispôsobili ani v 14. storočí. Dvanásť kumánskych rodín z rodu Čertánov, ktorí sa presťahovali v roku 1340 na svoju novú pôdu, naďalej využívali „plstené domy.“ Opísali ich slovami: „*duodecim Comanos filtrareas domus habentes*“. Týchto „dvanásť Kumánov“ však nepredstavovalo dvanásť kumánskych mužov, ale dvanásť kumánskych rodín, pretože Codex Cumanicus hovoril, že ich „domácnosťou“ je jurta. Nebudovali si trvalé osady, ale migrovali so svojimi stanmi, so svojimi rodinami a dobytkom (Horváth 1978, 123; Rosta 2009, 198). V roku 1347 sa jedna z listín znova zmieňovala o kumánskych „plstených domoch“ (*filtrreas domus*, ZCsO 2, 268–269; CC 1981, LIII–LIV), a dokonca pápež ešte v roku 1399 hovoril o Kumánoch a Jazygoch, ktorí sa sťahovali so svojimi rodinami,

s majetkom a stanmi. U časti z nich teda tradičný spôsob života pretrval veľmi dlho, ale v žiadnom prípade ho už na konci 14. storočia nepovažujeme za väčšinový životný štýl (Rosta 2009, 198).

Podobným spôsobom ako Kumáni žili aj ich nepravni susedia – Tatári. Mali podobnú náтуру, ani oni sa nehodli vzdať svojho kočovného a výbojného spôsobu života. Pravidelne ohrozovali svojich susedov a atakovali vzdialené krajiny. Anonymná správa o Tatároch nazvaná *De modis et moribus Tartarorum*, napísaná niekde v Uhorsku v 13. storočí, hovorila o nich nasledovne: Tatári vždy chceli a vedeli obsadiť iné krajiny, ale keď sa im to skutočne podarilo, neboli ochotní si ich natrvalo postrážiť. „Nechceli bývať na hradoch a v mestách, ale vždy iba vo svojich táborech a stanoch“ (*volunt esse in tentoriis et in campis*, CDA 7, 548). Ich nomádska náтура ich poháňala aj k vojenskej mobilite.

Polonomádsky spôsob života bol rovnako typický pre ďalšie do Uhorska presídlené etnikum, Pečenehov. Tiež boli známi častým sťahovaním za pasienkami pre stáda a bývaním „vo vzdušných šiatroch, či stanoch“ (Marek 2011, 176). Boli to práve oni, ktorí vytlačili Maďarov zo stepí smerom na západ a ktorých neskôr Maďari, po ukončení procese ich usadzovania, využívali na pohraničné strážne služby. Doboví autori ich zaraďovali medzi „divoké národy“ východnej Európy. Na rozdiel od Kumánov však Pečenehovia usadení v Uhorsku opustili svoje jurtové obydľia v relatívne kratšom časovom období.

Cigánske šiatre

Mnoho storočí obývalo stany rómske etnikum, ktoré bolo v stredovekých historických prameňoch nazvané Cigánmi. Bolo to obyvateľstvo s odlišným spôsobom života a typickým kočovaním. Podľa dnešných vedomostí sa z Indie cez Irán a Grécko dostali až na Balkán. Z Ázie smerom na západ postupovali etapovito vo viacerých vlnách. Na Slovensku sa sporadicky objavili už v 14. storočí. Zmienky o prvých menách v tvare Cigán, Cigánka (lat. *Zingarus, Zingara*) rozoberal vo svojich prácach historik M. Marek (2006, 255–257; 2011, 440–455). K novej kočovnej vlne z Balkánu severným a západným smerom prišlo v 15. storočí. Pohybovali sa v odľahlejších častiach chotárov jednotlivých obcí. Vykonávali dohodnuté špecifické služby a najčastejšie sa venovali vyrábaniu predmetov zo železa, prútia alebo mágií. Šiatre neopustili nielen na území Uhorska, ale ani vo všetkých svojich predošlých pôsobiskách.

Najznámejšia skupina Cigánov na Spiši bola vedená vajdom Ladislavom. Od Žigmunda Luxemburského dostali viaceré slobody a ochranu pred útokmi. Dňa 18. apríla 1423 im kráľ počas pobytu v Spišskom Podhradí a na žiadosť prosiaceho vajdu dovolil usadiť sa v ktorejkoľvek obci a meste na Spiši (CDH 10/6, 532–533). Listina vydaná na Spišskom hrade však nepredpokladala ich trvalé usadenie v Spišskej župe, ale predpokladala kočovanie z miesta na miesto, takže bez šiatrov by sa neuplatnili. Dostali totiž právo voľného pohybu, k obmedzeniu ktorého prišlo až v priebehu 17. storočia. Podľa M. Mareka sa táto skupina Cigánov ocitla v Regensburgu, lebo tam sa preukazovali hodnoverným odpisom tejto výsadnej listiny (2006, 258; 2011, 447–448).

Editor spomínanej listiny Georgius Fejér (1844) v komentári k nej uviedol, že v západnej Indii v regióne Zingala geografi objavili tmavších obyvateľov žijúcich pod šiatrami. Podľa neho už v 14. storočí niektorí z nich vošli do Európy (CDH 10/6, s. 533). Ako národ prebývali vo svojich táborech mimo miest ešte aj v roku 1763, ako uviedol bavorský knihovník Andreas Felix von Oefele: „*Haec gens tentoria sua figebat in campis, nam in civitatibus non permittebantur*“ (1763, 21). Od 15. do 18. storočia Európania verili, že Cigáni prišli z Egypta, no od objavu uhorského študenta Štefana Váliho z polovice 18. storočia bolo dokázané, že ich predkovia pochádzali z Indie (Adiego 2020, 72–73).

V stredovekom Uhorsku žili vo svojich typických cigánskych šiatroch, pričom jeden šiator spravidla obývala jedna početná viacgeneračná rodina. Tohto svojrázneho spôsobu života sa nemienili vzdať. Hlavou každej rodiny bol dospelý muž. Ich tábory neboli rovnako veľké a počet ich obyvateľov sa odvíjal podľa počtu vztýčených šiatrov. Na čele každého tábora stal vajda. V roku 1496 vajdovi Tomášovi Bulharovi a jeho dvadsaťpäť šiatrovým cigánom vydal ochranný list kráľ

Vladislav. Ako remeselníci vyrábali guľky do pušiek a iné predmety zo železa (Marek 2011, 447). V roku 1504 ten istý panovník povolil Michalovi Kendefymu z Huňadu v Sedmohradsku, aby si priviedol z Valašska dvanásť šiatrových Cigánov, ktorých by mohol potom zdaňovať. Ryžovali preňho zlato na rieke Zsil (Marek 2011, 444).

Trhové stany

Po prijatí kresťanstva vytláčala vládnuca elita zo života v Uhorsku trvalé obývanie stanov. Opačná situácia nastala v špecifickom odvetví spoločenského a hospodárskeho života, v obchodovaní. Tam by sa bez stanov a stánkov vôbec nezaobišli. Predajcovia a kupci prichádzajúci na otvorené trhové miesta využívali stany a prístrešky pravidelne, či už na dlhých cestách alebo na trhoviskách. Len tak mohli sebe a predávanému tovaru zabezpečiť ochranu pred dažďom, vetrom a slnkom. Obchodovanie každá rozumná moc v štáte podporovala. Problematické však bolo kupčenie v nedeľu, počas kresťanských sviatkov a povedľa chrámov.

V dokumentoch schválených Sabolčskou synodou 20. mája 1092 (kap. 16) spomínali trhové stánky „*taberna, seu officinas mercium vendendarum*“, lebo zakázali nedeľný a sviatočný predaj pri kostoloch a na frekventovaných námestiach. Obchodníci porušujúci tento predpis mali svoje dočasné prístrešky na vlastné náklady odstrániť. Okrem toho mali zaplatiť pokutu (Péterffy 1742, 25). Akú podobu mali tieto trhové stánky nevedno, ale predpokladáme u nich jednoduchú drevenú štvorstennú koštruktciu s prichytenou hornou krycou plachtou, prípadne so spustenými bočnými a zadnou plachtou. Táto podoba stánkov sa nám prakticky zachovala na trhoviskách a námestiach až do polovice 20. storočia, poznáme ich ako trhovnicke budy. Ako sme už spomínali, v minulosti boli najpoužívanejším trhovým vybavením jednoduché skladacie zariadenia určené na predávanie, napríklad rozkladací pult, lavica alebo drevený stolček s ošatkou, až potom sa k nim pridala búda s krycou plachtou. Pult, lavica a stolček boli praktické, vystavil sa na nich tovar na predaj, dali sa rýchlo zložiť, preniesť a nezaberali na voze veľa miesta.

Za miesto na sobotnom trhovisku v Ostrihome museli predajcovia platiť poplatok *tributum fori*. Podľa listiny z 18. apríla 1288 bol vymeraný každému obchodníkovi so stanom na každú sobotu vo výške jeden denár z Friesachu (*frisaticum*, nazvaný podľa mesta v Korutánsku, MES 2, 240). Rovnako platilo aj v roku 1295, že každý trhovník so stanom na námestí musel v sobotu zaplatiť poplatok jeden denár CDH 7/2, 191). Podobné praktiky boli v tom čase realizované na všetkých významných trhoviskách.

V synodálnom dokumente z roku 1294 sa pri opise majetku jedného z obyvateľov Ostrihomu hovorilo o dvoch želiaroch patriacich k nehnuteľnostiam, ku kúrii a domu (Péterffy 1742, 134). V tomto období sa pojmom *seldenarius* označoval želiar, teda človek nevlastniaci dom, pôdu a odkázaný na iných. Názov bol odvodený z nemeckého Zelt (Seld), čo by mohlo znamenať, že želiari boli ľudia, ktorí pôvodne prebývali v stanoch. Termín sa v uhorských dejinách používal ešte i v ranom novoveku, popri zaužívanom výraze *inquilinus*.

Existuje však aj druhý význam slova *selda* (šelda). Taktó nazývali trhový stánok. Teda *taberna mercatorum*, stánok, ktorý využíval *seldenarius*, maloobchodník, kramár. Karol Péterffy v jednej poznámke z roku 1742 uviedol, že *selda* je kupecký stan a *seldenarius* je ten, čo *propola*, teda maloobchodník, kramár (134).

Materiál stanov

Zo zachovaných písomných prameňov nemožno získať žiadne informácie o koštrukčných detailoch jednotlivých typov stredovekých stanov. Je možné obsiahnuť iba rámcové informácie, ktoré sa spájajú so zakrytím týchto koštrukcií, teda s materiálom povrchov. Predpokladáme, že stanové podpery a kolíky štandardne vyrábali z tvrdého dreva, resp. z drevených tyčí alebo palíc. Tieto údaje nám však zo stredovekých prameňov úplne „vypadli“.

Trstina a slama

Maďari po svojom príchode do priestoru Karpatskej kotliny žili ako polonomádi. Okrem pastierstva sa zaoberali tiež poľnohospodárstvom. Pôvodne stavali dva typy obydľí: chaty štvorcového pôdorysu so stenami z prútia omazanými hlinou a strechami z trstia, alebo okrúhle šiatre s kolovou konštrukciou obalenou plsťou s otvoreným kozubom vo vnútri (Marek 2011, 106).

Najstaršie písomné pramene spomínajú ako krytinu striech domov alebo stanov trstinu (*phragmites*, *arundo* a i.). Išlo o vysokú vodnú trávu s hospodárskym významom dorastajúcu 1 až 4 metre (trst' obyčajná, nazývaná aj rákosie, šachorina, šašina alebo palach). Keď biskup Otto z Friesingu v lete 1147 prechádzal Uhorskom, spozoroval „*chatrné príbytky tamojších obyvateľov dedín a miest postavené len z trstiny, zriedka z dreva a najzriedkavejšie z kameňa*“. Uvidel ľudí, ktorí „*celé leto a jeseň bývajú v stanoch*“. Biskup prechádzal hlavne rovinatými nížinnými oblasťami južného Uhorska, teda územím s podobným zavodneným charakterom, ako malo i územie dnešného južného a juhozápadného Slovenska (Habovštiak 1985, 86). V týchto oblastiach sa narezaná a do snopov zviazaná trstina, uložená do navzájom prekrývajúcich sa vrstiev, stala najbežnejšou nepremokavou prírodnou krytinou. Steblá však na jeseň museli odrezať v dostatočnej dĺžke a uložiť na strechu v primerane hrubej vrstve. Jej výhodou bola dobrá dostupnosť, ľahkosť, spracovateľnosť, izolačné vlastnosti a nevýhodou bola veľká náchylnosť k požiarom, obľúbenosť u hlodavcov a postupné zvetrávanie, teda kratšia životnosť.

Čo sa týka výskytu sezónnych stavieb z trstiny, boli typické pre prechodné obdobie, lebo dedinské obyvateľstvo žilo od 12. storočia prevažne v pevne stojacich domoch. Od 13. storočia boli zmienky o drevených domoch stále častejšie a rôzne prístrešky plnili iba pomocnú a dočasnú funkciu (Habovštiak 1985, 89). Aj v historických prameňoch sa spomínali veľmi zriedkavo. Predsa však časť obyvateľstva odchádzala v lete a na jeseň z vybudovaných dedín. Najmä tí, ktorí sa živili chovom dobytky, pastierstvom alebo rybnárstvom odišli bývať do provizórnych salašov a stanov. Archeológ Alojz Habovštiak ich nazval „*chatrnými domami z rákosia*“ (1985, 88). Ak bolo takéto bývanie iba sezónne a potom zanechané alebo prenesené, malo svojim charakterom bližšie k stanom a šiatrom, ak vo vyhovujúcom stave slúžilo viacej rokov, možno ho skôr zaradiť k pevným príbytkom – stredovekým chatám.

V neskorom stredoveku a ranom novoveku, v priebehu valašskej kolonizácie, pokrývali trstinou alebo slamou svoje dočasné obydľia aj valašskí či rusínski osadníci. Obkladali nimi rôzne typy jednoduchých drevených konštrukcií. Keďže ich charakteristickým zamestnaním bolo ovčiarstvo, tak museli časť života prežiť mimo svojich trvalých osád.

V latinských prameňoch boli tieto príbytky podobné šiatrom nazývané *tugurium* (Marek 2011, 351), čo doslova znamenalo „*slamená strecha*“. Tento termín sa rozšíril na malú chatrč z konárov, pokrytú slamenou strechou, ktorá slúžila ako obydlie pre chudobných ľudí z vidieka.

Boli to sezónne prístrešky postavené zväčša pri pastvinách v stepných, lúčnych alebo hornatejších oblastiach, ktoré slúžili pre pastierov oviec, sviň alebo dobytky viac-menej iba v čase dažďa a noci. V ich blízkosti sa mohol nachádzať košiar pre stádo a senník na uskladnenie sena. V stredoveku stáli takéto príbytky aj vo vinohradoch pre vinohradníkov alebo strážcov viníc, ako nám to dokázala listina z roku 1414 (Marek 2018, 1181). V novoveku sa tieto stavby zmenili na rôzne budy, chyže, salaše alebo koliby, keď slamu na streche nahradili štiepané drevené šindle.

Dostupnou alternatívou k trstine teda bola slama (*stramen*). Nemala až také dobré vlastnosti, ako mala trstina, aj jej spracovanie bolo o čosi prácnejšie. To však nebránilo tomu, aby ju ako nenáročnú a dostupnú pokrývku striech rôznych stavieb využívali ľudia v mnohých storočiach.

Plsť

Stany z plsťi boli najrozšírenejším druhom stanov u kočovných a polokočovných národov. Etniká, ktoré sa zaoberali pastierstvom a chovom dobytky, mali dostatok zvieracej srsti alebo ovčej vlny, ktoré boli potrebné na výrobu plsťi. Malé časti a chumáče vedeli pomerne jednoduchým postupom

zmotať dohromady a pevne spojiť do väčšieho kompaktného celku. Spôsob výroby plsti nebol nový, ale používal sa celé stáročia. Bola to netkaná súknovitá, zlisovaná látka vyrobená valcovaním vlákien živočíšneho pôvodu. Mohla vzniknúť dvoma technikami: valchovaním vo valche alebo vpichovaním. Valchovanie predstavovalo tzv. „mokré plstenie“, vpichovanie plstiacou ihlou označovalo tzv. „suché plstenie“. Plstenie poznalo ľudstvo ešte pred tkaním, bolo od tkania staršie. Technika plstenia sa používa dodnes, aj na Slovensku existuje niekoľko tradičných ľudových umelcov spájajúcich valchovaním chumáče ovčej vlny za pomoci vlhčenia olejom alebo tukom, resp. mydlovou vodou do jedného kompaktného celku. Popríklad vyrábajú ozdoby intenzívnym vpichovaním ihly do vlny uložených v tvarovaných rámcach.

Stan s poťahom z plsti sa v stredovekých prameňoch nazýval *domus filthrinae*. Maďari si budovali kruhové stany jurtového typu zakryté plstou už vo svojej vlasti v azovských a čiernomorských stepiach. Správu o tom zanechal koncom 9. storočia arabský zemepisec al-Džahhání, od ktorého časť diela prevzal Ibn Rusta (Marek 2011, 105). Problematiku využívania jurtových obydlií Kumánmi sme už spomenuli. Podobný typ jurt stavali aj ich bývalí východní susedia a nepriatelia Pečenehovia a Tatári. Ešte i dnes nájdeme takého plstene stanové tábory vo viacerých stredoázijských krajinách, napríklad v Uzbekistane.

Fustan

Najviac informácií k problematike stredovekých stanov v Uhorsku poskytol testament ostrihomského prepošta magistra Ladislava z 23. marca 1277. Na rozdiel od iných súčasníkov, prepošt chcel v poslednej vôli svoje dva stany aj opísať. Okrem toho mal ešte jednu vojenskú zbraň, ktorá k nim patrila. Exekútori mali po jeho smrti všetky tri veci predať a za utŕženú peniaze splatiť dlhy (MES 2, 71–72). Prvý jeho stan bol veľký, nazval ho *tentorium*, ktorý bližšie predstavil pod názvami *trauatia* či *agleria*. Druhý stan bol menší a nazval ho podľa materiálu povlaku fustanovým (*cum coopertorio de blauo fustanico*). Oba stany môžeme špecifikovať len čiastočne. Stany používal počas ciest alebo na vojenské účely, čo by dokazovala i prepoštova zbraň (*lorica*). Tú taktiež odkázal v testamente, hoci ju dal predtým niekomu do zálohu za sto denárov (Nemeš 1999, 123).

Ak začneme pátrať po podobe oboch prepoštových stanov, nebude to jednoduché. Ich názvy povedia iba málo. Prvý veľký stan pomenovaný *travatia* môže byť latinskou zloženinou dvoch slov: *trans-vatia* (*trans* – cez, naprieč, *vatia* – držať niečo navonok). Išlo teda o priečne brvná konštrukcie stanu. Napokon slovo *trave* v taliančine znamená i podperné brvno, trám. Ako napísal vo svojom latinskom slovníku Du Cange: „*Travacha vero tentorium est, Italis trabacca*“ (1734, 126). Toto alternatívne pomenovanie stanu nás teda nasmeruje na jeho južanský pôvod. Zástupné pomenovanie *agleria* prečítal Georgius Fejér vo svojej edícii ako *aglana* (CDH 5/2, 412), čo môže pochádzať zo spojenia *a-glena* (*de-glenar*) vo význame zvinutý, zviazaný lanom do kruhu, resp. zložený či sklbený (Cantalusa 2003, 59, 531).

Druhý menší stan uvedený v edícii „*de blauo fustanico*“ bol pravdepodobne zapísaný ako skomolenina pomenovania jeho povlaku „*de panno fustanico*“. Teda nie modrosfarbené plátno, ako to uviedli v roku 1900 maďarskí historici v záslužnej práci o dejinách odievania v Uhorsku, ale fustiánske plátno (Nemes–Nagy 1900, kap. IV). O akú tkaninu ide? U nás je známejšia pod nemeckým názvom barchet. Stredoveké latinské pomenovanie *pannus fustāneus*, alebo *tela fustānea*, bolo odvodené od egyptského mesta Al-Fustat ležiaceho pri Caire. V Uhorsku za čias Žigmunda Luxemburského odlišovali túto textíliu od ostatných druhov ako *duppler* či *duplech* (tamže).

Fustan/barchet je zmiešaná tkanina vyrobená z ľanu (osnova) a bavlny (útká), ktorá bola väčšinou tkaná v troch alebo štyroch keperoch. Technológia výroby sa vyvinula z tkáčstva ľanového plátna. Avšak fustan, v germánskych prameňoch tiež nazývaný Parchat, Schürnitz, Sardoch, franc. futaine, bol hladší a ľahší ako plátno. Vďaka obsahu bavlny sa tiež ľahšie farbilo, čo prispelo k jeho úspechu. Táto zmiešaná tkanina sa vyrábala v rôznych kvalitách a bola buď bielená, farbená

alebo prírodnej farby. Ľudia v stredoveku ju využívali na odevy, stolovú a posteľnú bielizeň alebo bola používaná ako podšívka odevov.

Od 12. a 13. storočia bola levantínska bavlna z východného Stredomoria spracovávaná na Apeninskom polostrove. Milánske a augsburské barchety považovali za obzvlášť kvalitné. V 13. storočí prišli do západnej a severnej Európy rôzne druhy barchetu prostredníctvom trhov v Champagne. Barchet bol drahší ako ľan, pretože bavlnu museli dovážať obchodníci z východného Stredomoria cez Benátky (Reith 1990, 259; Simon-Muscheid 2002, 719). Jeho kvalita a cena však nebola rovnaká, záležalo od krajiny pôvodu i konkrétneho výrobcu. Táto tkaná látka ale výrazne posunula kvalitu povlakov stanov smerom dopredu, preto možno hovoriť o akomsi vyššom „štandarde“ týchto stanov a spoločenskom statuse ich majiteľov.

Na základe testamentu teda môžeme konštatovať, že prvý väčší stan ostrihomskeho prepošta Ladislava bol pomenovaný podľa svojej drevenej skladacej konštrukcie, druhý menší stan podľa povlakovej tkaniny, fustanu.

Hodváb / taft

Pomenovanie stanu v stredovekých prameňoch pod pojmom *papilio* vyjadrovalo to isté, čo *tenitorium*. Ťažko by sme medzi oboma výrazmi hľadali očividné významové rozdiely. V uhorských prameňoch bol ale termín *papilio* používaný menej často. Pojem vyjadroval všeobecný latinský názov pre motýľa. O podobnosti stanov s húsenicami motýľov podľa Izidora Sevilského sme už hovorili.

Motýlí pôvod však existuje v prípade tkaniny hodvábu. Názov *papilio* mohol na začiatku odkazovať na kokóny priadky morušovej. Francúzsky výraz pre stan *pavillon* zostal zachovaný popri slove *tente* dodnes. Používali však v stredoveku hodváb ako povrchovú látku na stanoch? Na kráľovských dvoroch určite hodváb nechýbal, či už dovezený z Číny, alebo od čias byzantského cisára Justiniána produkovaný v Európe, najmä na území Talianska. Stany rôznych farieb, farebné závesy a šnúry, drahé hodvábné plášte na kráľovskom dvore v Cáchach opisovala kronika opáta Regina z Prümü v zápise z roku 807 (*scilicet papilionem et tentoria atrii vario colore respersa mirae magnitudinis et pulchritudinis*, RPOCH 1890, 66).

Hodváb bol po celé stáročia cenený ako jedna z najvzácnejších textílií. Čím bola hustota vtkaných vlákien vyššia, tým bol hodváb ťažší, kvalitnejší a drahší. Hodvábnu tkaninu (*olosericus*, *holosericus*) vedeli tkáči veľmi dobre farbiť. Samozrejme, nikdy nebola bežne dostupnou látkou. Kto si mohol stan s pestrofarebným hodvábnym potahom dovoliť? Predovšetkým cisári a králi, resp. vyššia šľachta a zámožnejší cirkevní hodnostári. V písomných prameňoch zo západnej Európy máme takéto stany a prístrešky sporadicky doložené vo vrcholnom a neskorom stredoveku (Du Cange 1734, 126). O nádherných stanoch z čistého hodvábu postavených na vojenských výpravách sa hovorilo napríklad v *Živote a činoch anglického kráľa Henricha V.* (1413–1422) od Tomáša z Elmhamu: „*papilione igitur oloserica miranda pulchritudinis in ruris planicie elevata etc.*“ (VGH 1727, 48).

V stredovekom uhorskom písomníctve sa hodvábné šnúry rôznych farieb najčastejšie upotrebili na privesovanie voskových pečatí k pergamenovým listinám. Správy o využívaní hodvábných tkanín väčších rozmerov začínajú až okolo polovice 15. storočia (MNL OL, sign. DL-DF 55218, 55216, 15752). Hojne rozšírené boli hlavne v období baroka, kedy tvorili súčasť odevov alebo odevných doplnkov.

Od 16. storočia sa v uhorských prameňoch vyskytoval pojem taft. Bola to tiež elegantná hodvábná látka známa typickým šušťivým zvukom a matným leskom. Na svetle „hádzala“ meniace sa dvojfarebné odlesky, bola hladšia a pevnejšia ako hodváb, s jemnou štruktúrou, ktorá výborne držala svoj tvar. Keďže pri naberaní taft vytváral ostré sklady a hrany ako „hodvábný papier“, bol vhodný na posteľné baldachýny i dámske spoločenské šaty. V katedrálach taft používali ako baldachýn nad katedrou biskupa. Z taftu boli vyhotovené rôzne krycie závesy a potahy mobiliáru.

V žiadosti o vydanie huteľných vecí zo Šoprone z 3. decembra 1548 nechýbal medzi látkami aj baldachýn z taftu, ktorý tiež nazývali stanom (*tentorium lecti ex thaffota*). Skôr ako o stan však išlo o interiérový baldachýn nad posteľou (ZKO 2008, 125).

To, čo v slovenčine poznáme pod názvom paplón, tiež odvodené od slova papilio, bol pôvodne hrubší hodvábnny materiál vyrobený v Číne. Dnes pojem prenesene označuje posteľnú prešivanú prikrývku plnenú vatou, vlnou alebo páperom.

Stavitelia stanov a cena ich práce

Latinské pramene nazývali staviteľov stanov pojmom *scenofactor*, stavanie stanov *scenofacio*. V stredoeurópskych končinách sa viac pre toto remeslo používal nemecký výraz *Zeltmacher*, resp. v stredoveku *Seylmacher*, alebo jednoducho *Seiler*. Pomenovanie vzniklo adaptáciou pôvodne gréckeho slova do nemčiny, pričom *Seil* predstavoval to, čo *funis*, teda povraz (Pleuger 2005, 58, 313, 394). Práve pletenie povrazov a tkanie krycích povlakov tvorilo nevyhnutnú súčasť remeselnej zručnosti každého výrobcu stanov, stanára.

Stany predstavovali biblické obydlie. Často sa spomínali v Starom aj Novom zákone, bývali v nich Izraeliti počas svojho pobytu v Egypte. Najznámejším výrobcom stanov bol apoštol Pavol. Ako mnoho Židov aj on sa vyučil stanárskemu remeslu. Bol veľmi zručný, vedel zhotoviť stany a lodné plachty, čím sa mohol v jeho dobe istotne užiť, lebo o tieto veci bol veľký záujem. Po mučeníckej smrti sa stal nebeským patrónom teológov, košíkárov, lanárov, sedlárov, no i hlavným patrónom výrobcov stanov a tkáčov. Medzi ďalších patrónov stanárov začlenili jeho dvoch spolupracovníkov (Sk 18, 2–3), Žida Akvila z Pontu a jeho manželku Priscillu, ktorí museli po nariadení cisára Klaudia opustiť Rím (Novotný 1956, 963).

V uhorských stredovekých prameňoch sa o staviteľoch stanov dozvieme iba veľmi málo. V mestských účtovných knihách sporadicky zaznamenávali mzdové výdavky pre staviteľov stanov. Do účtov mesta Bardejov v prvej polovici 15. storočia zapisovali vyplatené odmeny rôznym mestským zamestnancom. Boli publikované László Fejérpatakym v roku 1885. Dňa 5. decembra 1428 vyplatili Bardejovčania sto denárov stolárovi za jeho stan (*Item mensatori solvimus pro tentoriis den. 100 dominica ante Nicolai*. Fejérpataky 1885, 274). Dňa 24. januára 1434 zasa odmenili staviteľa stanov kusom slaniny za dvadsať denárov (*Vmb speck czu dem Czelder fl. – den. 20*. Fejérpataky 1885, 335b). Hoci podrobnosti ich zákaziek nepoznáme, dokladajú záujem mestského prostredia o zhotovenie stanov. Výrobu stanov v Bardejove mali na starosti remeselníci zapísaní ako *mensator*, teda stolár (prekl. Kuklica 2000, 67), resp. o šesť rokov neskôr *Czelder* – stanár.

V účtovnej knihe jágerského biskupa bol záznam z roku 1507, ktorý hovoril o vyplatení dvoch zlatých za viaceré veci talianskemu obyvateľovi Francescovi Vergezinovi. Okrem iného mal objednať súkno na jeden stan, látku na košeľe a sandále pre sluhu. Plátno stanu žiaľ nebolo v registri bližšie špecifikované (EHSz 1992, 263; Kovács 2008, 159, 166).

Dnes nevieme presnejšie povedať, aká bola v stredoveku hodnota alebo cena konkrétnych stanov, nemáme k tomu zachované žiadne písomné správy. Zachovaný máme údaj až z roku 1573, čo bol zoznam škôd, ktoré spôsobili služobníci Mateja a Šimona Keglevičovcov šľachtickým obyvateľom a poddaným vo Varaždínskej župe po potlačení roľníckej vzbury. Pavol Patačič mal u svojich poddaných v úschove jeden veľmi dobrý stan (*tentorium valde bonum*) v hodnote 30 zlatých a šesť slanín, ktoré ľudia od Kegleviča vzali a odviezli (Adamček 1967, 98–99). Podľa tohto zdroja bola cena stanu pomerne veľmi vysoká.

5 Stany v ikonografických prameňoch

V stredovekých ikonografických prameňoch nájdeme stany zobrazené iba sporadicky, môžeme ich vyhľadať predovšetkým v iluminovaných kronikách, analóch, na vedutách, grafických listoch, nástenných maľbách alebo v pamiatkach heraldiky. V pátraní po takýchto stredovekých

ikonografických prameňoch z Uhorska však musíme väčšinou rezignovať. Nemáme ich takmer vôbec zachované. Lepší stav bol skôr na západe a juhu Európy.

Za najstarší ikonografický prameň uhorskej proveniencie s vyobrazeným stanom možno považovať ilumináciu na strane 129 vo Viedenskej maľovanej kronike. *Chronica picta*, ktorá vznikla v 60. rokoch 14. storočia, bola pravdepodobne dielom Mareka z Káltu (ed. 2016). Iluminácia iniciály P zobrazila tému „kráľ Ladislav je zabitý“ (*Rex Ladislaus interficitur*). Dňa 10. júla 1290 bol kráľ Ladislav IV. zavraždený tromi Kumánmi s menami Árbóc, Törtel a Kemence. Stalo sa to po hádke v tábore pod biharským hradom Cheresig, ležiacom pri dnešných rumunsko-maďarských hraniciach. Podľa predstavy umelca z polovice 14. storočia kráľ Ladislav prebýval v štvorhrannom stane z prírodnej alebo mierne zafarbenej bielej látky. Podľa celkovej podoby mohlo ísť o spomínaný fustan. Na iluminácii je vidno tento krycí povlak, ktorý bol zložený z dvoch obvodových pásov. Dolný obvodový pás zavesili ako prvý, horný pás rozprestrelí vyššie až potom, aby ho čiastočne prekryl a tak spolu tesnili. Zo stanovnej konštrukcie nevidno nič, iba trčiacu vyrezávanú drevenú guľu na hlavnej stredovej podpere. Na čelnej stene bolo možné povrch stanu rozopnúť, čím vytvorili priestranný vchod.

Ako kráľovský príbytok bol stan Ladislava IV. označený viacerými erbmi v tvare kosodĺžnikov. Nachádzali sa v hornej časti stanu a boli dvojakého druhu. Prvý typ erbov predstavoval arpádovské brvná – štyri strieborné brvná v červenom štíte – a druhý typ erb Uhorska – strieborný dvojkriž na zelenom návrší v červenom poli. Horný pás látky bol po celom obvode stanu vyzdobený farebnými pruhmi a bodkami. Žiaľ, žiadne podobné vyobrazenie stanu zo 14. storočia sme v uhorských prameňoch nenašli.

Nádej pre výskum ikonografie stanov predstavovali veduty. Keďže tieto malé umelecké diela boli verným portrétom konkrétnej architektonicky civilizovanej krajiny, na niektorých mohlo byť aj vyobrazenie stanu. Problémom však je, že veduty miest a hradov z územia Uhorska nemáme z obdobia stredoveku, až na ojedinelé výnimky, takmer vôbec zachované. Preto sa ich ikonografiou môžeme na tomto mieste zaoberať iba obmedzene.

Stany neboli znázornené ani na najstaršej vedute Budína od Hartmanna Schedela v diele *Liber Chronicarum* (1493). Najstaršia grafická veduta Bratislavy pochádzala z roku 1554, ale tiež sa na nej nenachádzali. Zobrazené boli až na pohľade na Bratislavu od Caspara Steinhofera a Hansa Meyera. Ten vznikol pri príležitosti korunovácie kráľa Maximiliána II. v roku 1563. V popredí tejto veduty vidno rôzne druhy stanov jednotlivých účastníckych delegácií, ale išlo už o ranonovoveký prameň. Stany možno nájsť i na zobrazení Bratislavy z roku 1565 v Palazzo Vecchio, jednej z najnavštevovanejších pamiatok Florencie. Autorom pôvodnej predlohy tejto nástennej maľby bol rovnaký umelec, lipský grafik a maliar Hans Meyer (Kvetánová–Musilová 2006, 57–62). Niektoré ďalšie veduty Bratislavy z rokov 1570 až 1590, dnes prezentované aj na galerijnom Webe umenia (www.webumenia.sk), tiež v popredí vykreslili viaceré druhy stanov. Kto najčastejšie býval v stanoch na predmestiach Bratislavy? Prechodne v nich bývali obchodníci, ale i účastníci rôznych zhromaždení v hlavnom meste počas celého 16. storočia (Habovštiak 1985, 89).

Ďalším ikonografickým prameňom sú heraldické pamiatky. Najprv treba poznamenať, že stany boli súčasťou svetskej a cirkevnej heraldiky od začiatku, lebo tvorili jeden z jej vedľajších prvkov. Okrem priameho zobrazenia stanu v podobe heraldickej alebo heroldskej figúry na štíte, mohli byť vyobrazené v barokovom období ako vedľajší znak barónskej výzdoby veľkých erbov. Teda spolu s bojovými devízami, kopijami, zástavami, šablami, delovými guľami či kanónmi, povedľa nosičov erbu či hesla. Poznáme ich ako erbové stany, teda erbové pavilóny.

V uhorskej stredovekej heraldike sme symbol stanu vyobrazený na štíte nenašli. Ani na erbe Nového Mesta pod Šiatrom nie je takto zobrazený. Najstaršia známa pečať mesta pochádza zo 16. storočia, heraldická figúra má tvar veľkého písmena „V“, zužujúcim sa smerom k päte štítu, so štylizovaným kvetom viniča vpravo a viničom vľavo. Interpretácia erbu nie je úplne jasná. Ak by sme však písmeno „V“ otočili opačne, mohlo by ísť aj o symboliku stanu.

V novovekej a súčasnej maďarskej heraldike sa zobrazenie stanov nachádza pomerne často, nie však v podobe heraldickej figúry, ale heroldskej figúry, ktorá vznikla dvojitém šikmým

štiepením štítu na tri polia. Heraldici tieto symetrické stany rôznych farieb alebo kovov, často s obľými stenami, posadili do stredu štítov. Chceli tak pripomenúť dávnú slávu zaujatia vlasti, teda obdobie príchodu Maďarov do Karpatskej kotliny. Heraldickú tvorbu vysvetľovali ako pamiatku na prvých obyvateľov stanov. Ide o prípad erbov obcí Almáskeresztúr, Igar, Ilk, Pannonhalma, Rábacsécsény a iných, ktoré sú zväčša nedávnymi novotvarmi.

Pri povyšovaní do grófskeho alebo barónskeho stavu dostal šľachtic právo použitia rodového erbu na svojom stane. V armálesoch alebo ďalších listinách sa uvádzalo, kde všade bolo možné rodový erb využiť – v mierových časoch alebo vo vojnách, v súkromí alebo na verejnosti, za života či po smrti. Ako príklad nám môže poslúžiť povyšovanie príslušníkov rodu Podmanických, najprv kráľom Vladislavom v roku 1506 a potom cisárom Jozefom II. o 276 rokov neskôr. Zoznam ich šľachtických zásluh v oboch dokumentoch rovnakým smerom. Barónsky diplom vydaný 5. júla 1782 bol ale mimoriadne zaujímavý, lebo nadväzoval na predošlú stredovekú listinu a zároveň obsahoval niektoré podobnosti. Urodzeným pánom Jánovi a Alexandrovi povoľoval používanie erbu „vo vojnách a v akýchkoľvek konfliktoch, kdekoľvek sa podľa vášho názoru slobodne, pokojne a bez akýchkoľvek prekážok rozhodnete, v bandériu, na zástave, štíte, stane a hrobke, kenotafe, náhrobníku, šperkoch, prsteňoch, náhrdelníkoch, pečatiach, budovách, stenách a predmetoch“ (Feöldi Doby 1892, 56).

Kráľ Žigmund Luxemburský udelil v roku 1434 rodový erb Ladislavovi z Pókateleku, zo stredovekej obce ležiacej na území dnešnej Dunajskej Stredy. Právo nosiť erb a zobraziť ho mohol aj na svojej pečati, výstroji, oblečení, na stane (v listine *in papilionibus siue tentoris*) a všade inde, kde sa to vtedy používalo (CDH 10/7, 572–573). V Žigmundovej erbovej listine pre Bratislavu z roku 1436 bola uvedená rovnaká formula o užívaní erbu na stane (tamže, 778–781). V 15. a 16. storočí bola zmienka o používaní mestského alebo šľachtického erbu na stanoch a stanových povrchoch bežnou súčasťou erbových a iných listín.

6 Záver

Stany a rôzne prístrešky pomáhali ľuďom od počiatku dejín. Poskytovali ochranu nielen pred nepriazňou počasia, pred vetrom, búrkou, dažďom, slnečným žiarom, ale pomáhali vytvoriť teplo domova. Boli prechodným obydľím, pokiaľ sa ľudstvo neuchýlilo do pevných domov. V stredovekom Uhorsku v období od 10. do 16. storočia prebývali v stanoch Slovania, Maďari, Kumáni, Pečenehovia, Tatári, Rómovia, no i ďalšie prisťahované etniká. Kočovní etniká, ktoré prichádzali do Karpatskej kotliny z východu, využívali stany plstené, jurtového typu a okrúhleho pôdorysu.

V stredovekých prameňoch sa v latinskom jazyku používali štyri hlavné pomenovania stanu: *tentorium*, *tabernaculum*, *papilio*, *praetorium*. Najčastejšie používaný pojem v Uhorsku bol *tentorium*, ktorého latinský slovný základ *tent-* sa pretransformoval do stredovekej nemčiny ako *Zelt*, francúzštiny (*tente*), taliančiny (*tenda*) a angličtiny (*tent*). V slovenskom jazyku sa pre dočasný príbytok využívajú pomenovania stan alebo šiator. Slovo stan vzniklo podľa jazykovedcov z praslovanského základu *stanъ*, čo znamenalo „státie, miesto“. Teda pomenovanie sa dotýkalo toho, „čo stojí, čo je postavené.“

V uhorských dejinách boli stany dočasnými stavbami tiež na brehoch riek s možnosťou úspešného jarného a jesenného rybolovu – aj s možnosťou úpravy a spracovania ulovených rýb. V maďarčine slovo sáláš totiž pomenovalo i otvorený prístrešok vybudovaný rybármi na sušenie a solenie rýb. Stany sezónne využívali okrem rybárov aj lovci a pastieri, ako nám o tom hovorili miestne a chotárne názvy typu Stanovisko.

Počas trvania dejín vytvárali stany z piatich základných dielcov spojených do jednoduchého stavebného celku: 1) nepremokavé plátno, 2) podpery, 3) kolíky, 4) upevňujúce šnúry, 5) drevené olivy (gombíky, resp. akékoľvek spojky). Archeologickými metódami výskumu v teréne možno tento druh príbytkov zistiť len veľmi výnimočne, lebo kolové jamy sa zväčša nezachovali. Na základe zaradenia možno nálezy kruhových stavieb v archeológii stredovekého Uhorska zaradiť do

nasledujúcich štyroch kategórií: 1) okrúhle chaty, 2) jurtovité konštrukcie, 3) stavby s okrúhlym alebo zaobleným pôdorysom, 4) malé kruhové jarky ako pozostatky výbehov pre zvieratá.

Problémom písomných prameňov so zmienkami o stanoch je ich sporadickosť a stručnosť. Iba málokto zápis uvádzal nejaké detaily, zväčša boli opísané jedným slovom. Pramene o stanoch môžeme rozdeliť do niekoľkých skupín: 1) stany ako obydlie kráľov a vojakov, 2) stany ako prístrešok duchovenstva, 3) jurty Kumánov, Pečenehov a Tatárov, 4) cigánske šiatre, 5) trhové stany. Čo sa týka krycieho povrchového materiálu stanovnej konštrukcie, v prameňoch sme vyhľadali štyri druhy krytín: 1) trstina alebo slama, 2) plst' vyrobená zo srsti alebo vlny, 3) fustan, nazývaný aj barchet, 4) hodváb alebo taft.

V mestských účtovných knihách sporadicky zaznamenávali mzdové výdavky pre staviteľov stanov. Dnes však nevieme presnejšie povedať, aká bola v stredovekom Uhorsku hodnota alebo cena konkrétnych stanov, nemáme k tomu zachované žiadne písomné správy.

V stredovekých ikonografických prameňoch sú stany zobrazené iba výnimočne, môžeme ich vyhľadať predovšetkým v iluminovaných kronikách, análoch, na vedutách, grafických listoch, nástenných maľbách alebo v pamiatkach heraldiky. Za najstarší ikonografický prameň uhorskej proveniencie s vyobrazeným stanom považujeme ilumináciu vo Viedenskej maľovanej kronike zo 60. rokov 14. storočia. Zobrazenie na vedutách a v heraldike máme zachované až z obdobia novoveku, od 16. storočia. Pri povyšovaní do grófskeho alebo barónskeho stavu dostal šľachtic právo použitia rodového erbú na svojom stane. Predložená štúdia si nenárokujú na kompletnosť analyzovaných prameňov, skôr ide o výber z nich.

Pramene a literatúra

- ADAMČEK, J., 1967: Novi dokumenti o ugušivanju seljačke bune 1573, Arhivski vjesnik 10/1, 69–115.
- ADIEGO, I.-X., 2020: Historical Sources on the Romani Language. In: *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics* (Matras, Y.–Tenser, A., edd.). Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-28105-2_3
- BÁNKINÉ MOLNÁR, E., 2008: A Kunok Magyarországon. *Kiskunfélegyháza*.
- BILKEI, I., 2002: A zalai köznemesség tárgyi kultúrája, életmódja a 16. századi hiteleshelyi oklevelek alapján, *Levéltári Szemle* 52/1, 10–22.
- BUČKO, P., 2016: Analýza stredovekých valónskych toponým v Rumunsku a Srbsku. Bakalárska práca na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej, Praha.
- CANTALAUZA, J., 2003: *Diccionari general occitan. A partir dels parlars lengadocians*. Cunac.
- CC: *Codex Cumanicus*. Ed. Kuun, G., Prolog. Ligeti, L. Budapest 1981.
- CDA: *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpádkori új okmánytár* [in 12 vols]. Pest 1860–1874.
- CDH: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, studio et opera G. Fejér* [in 13 vols]. Budae 1829–1844.
- CDSI: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I.* (Marsina, R., ed.). Bratislava 1971.
- CSÓKA, J. L., 1961: A pannonhalmi alapítólevél interpolálása, *Levéltári Közlemények* 32, 83–99.
- DU CANGE DU FRESNE, Ch., 1734: *Glossarium ad scriptore mediae et infimae latinitatis*. Tomus V. Parisiis.
- EHSz: *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei: 1500–1508. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai* 4. (Kovács, P., ed.). Eger 1992.
- FEJÉRPATAKY, L., 1885: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei* (Selmeczbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöczbánya városok levéltáraiból). Budapest.
- FEÖLDI DOBY, A., 1892: *Podmanyczy család*. Budapest.
- FS: *Fredegarius Scholasticus, Fredegarii et aliorum chronica*. Ed. Krusch, B. Hannoverae 1888.
- GA: *Gallus Anonymus, Kronika a činy polských knížat a vládců*. Prel. Förster, J., predh. Wihoda, M. Praha 2009.
- HABOVŠTIK, A., 1985: *Stredoveká dedina na Slovensku*. Bratislava.
- HANULIAK, M.–ZÁBOJNÍK, J., 1980: *Výskumy z obdobia stredoveku na trase výstavby Sústavy vodných diel na Dunaji – Untersuchungen auf der Baurasse des Systems der Wasserkraftwerke an der Donau*, AH 5, 193–208.

- HORVÁTH, F., 1978: Csengele középkori temploma, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 66/1, 91–126.
- KISS, L., 1980: Földrajzi nevek etimológiai szótára. 3. vyd. Budapest.
- KOVÁCS, E. P., 2008: Léhűtők Egerben. Mindennapi élet Estei Hippolit egri püspök udvarában. In: *Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére* (Oborni T. Á.–Varga, L., ed.). Eger.
- KRAJČOVIČ, R., 2005: Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest. Bratislava.
- KRÁLIK, L., 2015: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava.
- KUKLICA, P., 2000: Slovník stredovekej latinčiny. Bratislava.
- KVETÁNOVÁ, I.–MUSILOVÁ, M., 2006: Possonia – veduta Bratislavy v Palazzo Vecchio vo Florencii, *Pamiatky a múzea* 2, 57–62.
- MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Budapest [Maďarský národný archív, Krajinský archív, Budapešť], fond DL-DF.
- MACHEK, V., 2010: Etymologický slovník jazyka českého. Praha.
- MAREK Z KÁLTU, 2016: Viedenská maľovaná kronika, 1358–1370 (Gocníkova, M., ed.). Prekl. Sopko, J.–Lengyelová, T. Bratislava.
- MAREK, M., 2006: Cudzie etniká na stredovekom Slovensku. Martin.
- 2011: Národnosti Uhorska. Vysokoškolský učebný text. Trnava.
- 2018: Slovník stredovekej a novovekej latinčiny na Slovensku. Kraków.
- MARSINA, R.–MAREK, M., 2008: Tatársky vpád. Budmerice – Bratislava.
- MES: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Tomus secundus: ab a. 1273 ad a. 1321 (Knauz, F., ed.). Strigonii 1882.
- MIGNE, J.-P., ed., 1830: Patrologiae cursus completus, Series latina. Vol. 82. Parisiis.
- MIŚKIEWICZ, B., 1967: Namiot. In: Labuda, G.–Stieber, Z., *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII. Tom trzeci L–O. Część druga N–O*, 349. Wrocław – Warszawa – Kraków.
- MÚCSKA, V., 2000: Kronika anonymného notára kráľa Bela. Budmerice.
- NEMEŠ, J., 1999: Testament ako prameň materiálnej kultúry stredoveku (uhorské duchovenstvo), *Studia Archaeologica Slovaca Medievales* 2, 113–127.
- NEMES, M.–NAGY, G., 1900: Magyar viseletek története. Budapest. Dostupné z: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarViseletek-magyar-viseletek-tortenete-2/>, cit. 25. 3. 2022.
- NOVOTNÝ, A., 1956: Biblický slovník. Praha.
- OEFELIUS, A. F., 1763: *Rerum Boicarum scriptores nusquam antehac editi quibus vicinarum quoque gentium nec non Germaniae universae historiae ex monumentis genuinis historicis et diplomaticis plurimum illustrantur*. Tomus I. Augustae Vindelicorum.
- PÉTERFFY, C., ed., 1742: *Sacra concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXV. Pars prima. Viennae Austriae*.
- PLEUGER, N., 2005: *Der Vocabularius rerum von Wenzeslaus Brack: Untersuchung und Edition eines spätmittelalterlichen Kompendiums*. Berlin – New York. <https://doi.org/10.1515/9783110922622>
- PROFOUS, A.–SVOBODA, J., 1957: Místna jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny. Díl IV. S–Ž. Praha.
- REITH, R., 1990: *Lexikon des alten Handwerks. Vom späten Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*. München.
- REJZEK, J., 2015: *Český etymologický slovník*. Praha.
- ROSTA, Sz., 2009: Új eredmények a kunok Duna-Tisza közí szállásterületének kutatásában. In: *Kun-kép – A magyarországi kunok hagyatéka* (Rosta, Sz., ed.), 175–216. Kiskunfélegyháza.
- RPCH: *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon, cum continuatione Treverensi* (Kurze, F., ed.). Hannoverae 1890.
- SABJÁN, T.–TAKÁCS, M., 2002: A ménfőcsanaki 147. objektum – feltárás, rekonstrukció, értelmezés – Das Objekt 147 von Ménfőcsanak. Beschreibung, Rekonstruktion, Interpretation, Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon, *Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek* 6, 95–119.
- SIMON-MUSCHEID, K., 2002: Barchent. In: *Historische Lexikon der Schweiz. Band 1*, 719–720. Basel.
- SLIVKA, M., 2004: Hranice v mentálnom chápaní stredovekého človeka – Grenze in der Mentalwahrnehmung des mittelalterlichen Menschen, *AH* 29, 9–36.

- SZABÓ, I., 1969: A középkori magyar falu. Budapest.
- SZELESTEIN, L., 1991: A seitzi legendárium Szent István-legendája, Magyar Könyvszemle 107/1–2, 1–19.
- TM: Thietmar von Merseburg, Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung. Ed. Holtzmann, R. MGH Scriptores rerum Monumenta Germaniae Historica, Nova Series 9. München 1996.
- TOČÍK, A., 1964: Záchraný výskum v Bajči-Vlkanove v r. 1959–1960, ŠZ AÚ SAV 12, 5–151.
- TÖRÖK, Gy., 1963: Halimba, Az 1962. év régészeti kutatásai / Régészeti Füzetek 15, 48.
- TSN: Technický slovník naučný, ilustrovaná encyklopedie věd technických. Díl XII (Kotyška, V.–Teysler, V., red.). Praha 1936.
- VGH: Vita et Gesta Henrici Quinti, Anglorum Regis. Auctore Thomae de Elmham (Haerne, T., ed.). Oxford 1727.
- ZÁBOJNÍK, J., 1988: On the Problems of Settlements of the Avar Khaganate Period in Slovakia, AR XL, 401–437.
- ZÁVODSZKY, L., 1904: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (függelék: a törvények szövege). Budapest.
- ZCsO: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo II. (Nagy, Im.–Nagy, Iv.–Véghely, D., edd.). Pest 1872.
- ZKO: A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevéltregesztái 1545–1548. Zalai gyűjtemény 64. Zalaegerszeg 2008.

Zusammenfassung

Die Nutzung von Zelten im mittelalterlichen Ungarn

Zelte und unterschiedliche Behausungen waren für den Menschen seit jeher hilfreich. Sie boten nicht nur Schutz vor schlechtem Wetter, Wind, Sturm, Regen und der Sonnenglut, sondern verhalfen auch dabei, ein warmes Zuhause zu schaffen. Sie waren Übergangsbearbeitungen solange die Menschheit keine Zuflucht in festen Wohnsitzen suchten. Im Ungarn des Mittelalters haben sich vom 10. bis zum 16. Jahrhundert Slawen, Ungarn, Kumanen, Petschenegen, Tataren, Roma und noch weitere zugezogene Ethnien in Zelten gewohnt. Aus dem Karpatenbecken aus dem Osten gekommene Nomadenethnien haben jurtenartige Filzzelte mit rundem Grundriss genutzt.

In den mittelalterlichen Quellen werden in lateinischer Sprache vier Hauptbezeichnungen für Zelte verwendet: Tentorium, Tabernaculum, Papilio und Praetorium. Der in Ungarn am häufigsten verwendete Begriff war Tentorium, dessen lateinischer Wortstamm *tent-* im Mittelalter ins Deutsche als *Zelt*, ins Französische (*tente*), ins Italienische (*tenda*) und ins Englische (*tent*) übertragen wurde. In der slawischen Sprache hat man für eine Übergangsbearbeitung die Bezeichnung Stan oder Šiator verwendet, was „Standplatz, Stelle“ bedeutete. Demnach betraf diese Bezeichnung etwas, „was steht, was errichtet wurde“.

In der ungarischen Geschichte waren Zelte und temporäre Bauten an den Ufern von Flüssen mit der Möglichkeit, im Frühjahr und Herbst erfolgreich zu fischen – auch mit der Möglichkeit, den Fischfang zu verarbeiten und zu verwerten. Im Ungarischen bezeichnete das Wort *Sálás* nämlich auch einen von Fischern errichteten offenen Unterstand zur Trocknung und Salzung von Fischen. Außer den Fischern haben auch Jäger und Hirten Zelte saisonal genutzt, wie lokale Bezeichnungen und Flurnamen vom Typ Stanovisko (Standpunkt, bzw. dort, wo etwas steht) besagen.

Im Laufe der Geschichte haben aus fünf Grundbestandteilen zusammengesetzte Zelte überdauert: 1) wasserdichte Leinwand, 2) Stützen, 3) Pflöcke, 4) Befestigungsschnüre, 5) Holzoliven (Knöpfe, bzw. jedes Verbindungsmaterial). Mit archäologischen Untersuchungsmethoden können solche Behausungen im Gelände in nur sehr seltenen Ausnahmefällen entdeckt werden, da Pfahlgruben meistens nicht erhalten geblieben sind. Runde Bauten in der Archäologie des

mittelalterlichen Ungarns können in folgende vier Kategorien unterteilt werden: 1) runde Hütten, 2) Jurtenkonstruktionen, 3) Bauten mit rundem oder rundartigem Grundriss, 4) kleine runde Randsteine als Überreste von Ausläufen für Tiere.

Das Problem bei schriftlichen Quellen, in denen Zelte erwähnt werden, ist ihr sporadisches Auftreten und ihre Kürze. Nur wenige Aufzeichnungen nennen irgendwelche Details, meistens besteht die Beschreibung aus nur einem einzigen Wort. Quellen, in denen Zelte vorkommen, können wir in mehrere Gruppen unterteilen: 1) Zelte als Behausungen für Könige und Soldaten, 2) Zelte als Unterkunft für die Geistlichkeit, 3) Jurten der Kumanen, Petschenegen und Tataren, 4) Zigeunerzelte, 5) Marktzelte. Was das Abdeckmaterial der Zeltkonstruktion betrifft, sind wir auf vier Stoffarten gestoßen: 1) Schilf oder Stroh, 2) aus Fell oder Wolle hergestellter Filz, 3) Barchent, 4) Seide oder Taft.

In den städtischen Rechnungsbüchern werden sporadisch Löhne für Zeltbauer aufgeführt. Heute können wir jedoch nicht genauer sagen, welchen Wert oder Preis Zelte konkret hatten, dazu sind keine schriftliche Aufzeichnungen überliefert.

In ikonografischen Quellen des Mittelalters werden Zelte nur in Ausnahmefällen abgebildet, wir können sie vor allem in illuminierten Chroniken, in Annalen, auf Stadtansichten, Grafikblättern, Wandmalereien oder in heraldischen Denkmälern vorfinden. Als älteste ikonografische Quelle ungarischer Provenienz mit der Abbildung eines Zeltes betrachten wir die Illumination in der Wiener Bilderchronik aus den sechziger Jahren des 14. Jahrhunderts. Darstellungen auf Stadtansichten und in der Heraldik stammen aus der Neuzeit und sind erst ab dem 16. Jahrhundert überliefert. Bei der Erhebung in den Stand eines Grafen oder Barons erhielt der Adelige das Recht, an seinem Zelt das Familiewappen anzubringen.

Die hier vorgelegte Studie erhebt keinen Anspruch auf Vollständigkeit der analysierten Quellen, es handelt sich eher um eine Auswahl von ihnen.

doc. Mgr. Jaroslav **Nemeš**, PhD., Katedra histórie Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského, Račianska 59, 813 34 Bratislava, Slovenská republika, jaroslav.nemes@uniba.sk

Toto dílo lze užit v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.